

Den danske østindsats 1941-43

ØSTRUMUDVALGET I DEN POLITISKE OG ØKONOMISKE KOLLABORATION

AF

JOACHIM LUND

»Det var en afværgeforanstaltning, stående overfor måske vidtgående krav.«

Scavenius i Den parlamentariske Kommission 11. juni 1947¹

»... en ny vej for Danmark i østlig retning... virkeliggørelsen af en drøm, der havde været holdt oppe på trods af 20 års mellemliggende udvikling i Rusland«

Knud Højgaard 11. december 1941²

Tysklands overfald på USSR den 22. juni 1941 gav anledning til en styrkelse af den aktivistiske statskollaboration i Danmark. Nu kunne der tilsættes en god del antikommunisme, og i de følgende måneder fulgte interneringen af kommunisterne, regeringserklæringen til støtte for krigen, godkendelsen af Frikorps Danmark, illegaliseringen af DKP, tilslutningen til Antikominternpagten, og endelig denne artikels emne: »Udenrigsministeriets Østrumsudvalg«, eller »Arbejdsudvalget til Fremme af dansk Initiativ i Øst- og Sydøsteuropa«, som det oprindelig hed.

I dette udvalg arbejdede en gruppe ledende danske industrifolk mellem december 1941 og august 1943 med at undersøge dansk erhvervslivs ekspansionsmuligheder i de tyskbesatte dele af USSR. Der var

¹ Beretning og Betænkning til Folketinget afgivet af den af Folketinget nedsatte Kommission i henhold til Grundlovens paragraf 45 (herefter P.K.) b.V, afhøringen af Scavenius, sten.ref. s.37.

² Mødereferat 11/12 1941, Østrumudvalgets arkiv (herefter Ø.U.) A-1, Rigsarkivet (RA).

dermed tale om et sammenfald af økonomisk og politisk kollaboration. I artiklen diskuteres indledningsvis disse begreber, og derefter foretages en systematisk analyse af Østrumudvalgets arbejde. Undersøgelsen giver, på baggrund af nyt kildemateriale, anledning til en ny vurdering af udvalgets historie, og kan derudover give et indblik i kollaborationens baggrund og vilkår i Danmark på tidspunktet for den tyske magts kulmination.³

Kollaboration og »Osteinsatz«

Når det gjaldt den danske politik overfor Tyskland under besættelsen, har forskningen længe holdt sig til begrebet »samarbejdspolitik/forhandlingspolitik«.⁴ Forsøget på at indføre den samlende betegnelse »kollaboration« vandt i lang tid ikke megen genklang. Dertil lød det for meget af landsforræderi og aktiv støtte til den nazistiske krig. Når man derfor i Danmark i stedet har brugt termen »samarbejde/forhandling«, har det været for at betone de (national)statsbevarende motiver og beskyttelsen af civilbefolkningen.

En anden årsag er, at der internationalt har hersket stor forvirring om, hvad begrebet egentlig bør dække.⁵ Her har kollaborationsforskningen, i forsøget på at nå en alment acceptabel begrebsdefinition, bevæget sig væk fra den konsensusprægede nationale historieskrivning og efterkrigstidens moralske parametre, hen imod en mere nuanceret tilgang til kollaborationens mangetydige fremtrædelsesformer.⁶ Dette har medført, at kollaborationsbegrebet er blevet udvidet til efterhånden at dække snart sagt alle forhold mellem besatte og besættelsesmagt.⁷ Werner

³ Artiklen er et sammendrag af mit speciale, Københavns Universitet sommer 1993. Tak til lektor, dr.phil. Hans Kirchhoff for råd og vejledning.

⁴ Om diskussionen mellem de såkaldte konsensus- og konfliktorienterede besættelseshistorikere, se Hans Kirchhoff: *Konsensus og konflikt i synet på besættelsestidens historie*, *Historie & Samtidsorientering* 1, 1985, s.42-66.

⁵ Se Henrik Dethlefsen: *Denmark and the German Occupation: Cooperation, Negotiation or Collaboration?* *Scandinavian Journal of History* 15, 1990/3, s.193-206 (især 198-99) og Hans Kirchhoff: *Die dänische Staatskollaboration, i: Europa unterm Hakenkreuz, Okkupation und Kollaboration*. Berlin/Heidelberg 1994, s.101-2. Begrebet introduceres af Hans Kirchhoff i *Augustoprøret 1943 I-III*, København 1979, særligt s.133-41 og 474-88.

⁶ Se f.eks. Bob Moore: *Occupation, Collaboration and Resistance: Some Recent Publications on the Netherlands during the Second World War*, *European History Quarterly* 21, nr.1, jan. 1991, s.109-18.

⁷ Se Henrik Dethlefsen: *Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43*, *Hist.Tidss.* 89, 1989, s.78-127. Forf. giver en fremstilling af de (mange) forskellige måder, hvorpå kollaborationsbegrebet har været anvendt, s.81-87. Se også Hans Lemberg: *Kollaboration in Europa mit dem Dritten Reich um das Jahr 1941*, i Karl Bosl (Hrsg.): *Das Jahr 1941 in der europäischen Politik*, München/Wien 1972,

Röhr f.eks. argumenterer for en funktionsbaseret analyse og taler om statskollaboration i de tilfælde, hvor man samarbejdede for at opretholde samfundsordenen og/eller afværge strengere betingelser, hvis folkeretlige normer og national lovgivning derved blev overskredet, hvis modstandsbevægelsernes muligheder for at bekæmpe besættelsesmagten skadedes og, afgørende, hvis samarbejdet bidrog til at forbedre fjendens muligheder for at nå krigs- og besættelsesmål. Kollaborationens vigtigste *funktion* blev da, set fra besættelsesmagts synspunkt, at lette herredømmet over besatte lande, udbytningen af disse og forfølgelsen af personer, der saboterede besættelsesmagts politik.⁸ Röhrs definition understreger, at det, når fokus flyttes fra motiv til funktion, ikke giver mening at opretholde distinktionen mellem »samarbejde« og »kollaboration«.

Fælles for de nyere definitionsforsøg, såvel motiv- som funktionsbaserede, er deres pointering af, at stort set alle i samfundet indrettede sig efter de nye magtforhold ud fra deres givne sociale position, og at der alene deri lå en form for kollaboration. Det er en tilgang der, som påpeget af Henrik Dethlefsen, indebærer en fare for, at selve kollaborationsbegrebet bliver udvandet til det intetsigende. Idet han lægger et magtkriterium til grund for sin opfattelse, argumenterer Dethlefsen for, at man bør operere med et sociologisk *tilpasningsbegreb*, gældende den brede befolkning uden (politisk) magt, og heroverfor sætter et politologisk *kollaborationsbegreb*, der dækker den politiske elites magt, udøvet af regering, parlament og statsoverhoved. Sidstnævnte begreb udtrykker viljen til at samarbejde med besættelsesmagten for at sikre statens og samfundets kontinuitet men også evt. udnytte tvangssituationen til at gennemføre politisk-økonomiske ændringer.⁹ I modsætning til den sociologiske tilpasning udmærkede den politiske kollaboration sig nemlig ved frie valg: Når man havde magten til at vælge enten at gå ind på fjendens krav, og derved tjene hans interesser, eller at lade være, og man valgte det første, så var der tale om kollaboration.¹⁰

Bestod statskollaborationen da i, at det politiske system fungerede

s.143-62, der gennemgår de dengang almindeligst anerkendte grupper af kollaborationsmotiver og -former. Til det følgende også Werner Röhr: *Okkupation und Kollaboration* og Czesław Madajczyk: *Zwischen neutraler Zusammenarbeit der Bevölkerung okkupierter Gebiete und Kollaboration mit den Deutschen*, begge i Europa unterm Hakenkreuz.

⁸ Werner Röhr, s.15-17, i *Europa unterm Hakenkreuz*.

⁹ Dethlefsen 1989, s.87-89.

¹⁰ Således udtrykt af Vojtech Mastny, citeret hos Dethlefsen 1989, s.89. Bevæger man sig således i definitionerne fra »modstand« over »tilpasning« til »(stats)kollaboration«, ser Dethlefsen ingen grund til ikke også at indføre »kollaborationisme«, betegnelsen for det ideologisk betingede samarbejde (Dethlefsen 1990, s.200).

videre under besættelsen, sondres der til gengæld mellem dens forskellige former. Her kan man skelne mellem to hovedtyper: En defensiv attentisme, lagt an på at vinde tid og holde forhandlingerne gående, og en offensiv, opportunistisk aktivisme, baseret på selvstændige initiativer og foregribelse af tyske krav med henblik på at maksimere handlefriheden og vinde goodwill i fjendens lejr. Det første gjorde sig i Danmark gældende – i forventningen om et tysk nederlag eller en kompromisfred – fra 9. april til Frankrigs fald godt to måneder senere. Det sidste slog igennem kort efter med Scavenius' udnævnelse til udenrigsminister i juli 1940 og den nye regerings tiltrædelseserklæring, da alt tydede på at Tyskland ville gå af med sejren.¹¹

På denne måde kan der efter min mening argumenteres overbevisende for en metodisk begrundet indsnævring af kollaborationsbegrebet til at omfatte udøverne af magt. Og hvis man kan komme bort fra det nedarvede lighedstegn mellem kollaboration og landsforræderi, giver det efter min mening, også set fra et nyttebetonet synspunkt, god mening at anvende kollaborationsbetegnelsen om danske forhold.¹²

Hvis man ønsker som kriterium at fastholde skillelinien mellem magthaverne og de magtløse, kommer man imidlertid, så vidt jeg kan se, ikke uden om ved siden af det politiske at indføre et *økonomisk* kollaborationsbegreb. Indehaverne af den økonomiske magt i erhvervsliv og finansverden var underlagt de samme betingelser som den politiske elite i den forstand, at deres ansvar for at sikre kontinuiteten i samfunds- og produktionslivet ikke var mindre end politikernes, deres ansvar for bidragene til den tyske krigsøkonomi ej heller. Og deres personlige velfærd var lige så lidt som politikernes i farezonen. Også de kunne have valgt »at lade være«.¹³

¹¹ Dethlefsen 1989, s.89-92 og 104-109; Kirchhoff 1994, s.109.

¹² Nærlig udfra »...de muligheder [det] giver for at perspektivere de danske forhold på europæisk baggrund, og de indsigter vi her ved vinder om besættelsesrelationernes komplicerede natur« (Hans Kirchhoff: *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45*, København 1987, s.12). Forskningen er måske endnu for meget »erindring« og for lidt »historie« til, at det kan lade sig acceptere. Senest har f.eks. Aage Trommer indrømmet, at »samarbejde, klinisk forstået, naturligvis var kollaboration«, men vægrer sig alligevel udtrykkeligt ved at benytte begrebet. (Aage Trommer: *Kollaboration und Widerstand in Dänemark* (s.382), i Robert Bohn u.a. (Hrsg.): *Neutralität und totalitäre Aggression. Nordeuropa und die Grossmächte im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1991).

¹³ Det politisk-økonomiske magtkriterium gælder også hos Dietrich Eichholtz, der taler om samarbejdet mellem besættelsesmagten og de herskende eliter, dvs. »de kræfter, grupper og klasser som rådede over eller havde indflydelse på samfundets væsentligste magtmidler og ressourcer«, som kollaborationens »klassiske form«. Dietrich Eichholtz: *Wirtschaftskollaboration und »Ostgesellschaften« in NS-besetzten Ländern (1941-1944)*, i *Europa unterm Hakenkreuz*, s.433-59 (434).

Den følgende undersøgelse af Østrumudvalget følger disse to magt-baserede kollaborationsformer i afdækningen af aktørerne og deres motiver. Den viser, at det oprindelige politiske mål ikke var den eneste dynamo i arbejdet, men at det middel, man fra politisk side havde valgt, nemlig økonomisk kollaboration, for udvalgsmedlemmernes og deres mæcens vedkommende udgjorde et selvstændigt mål fra starten.

Litteraturen om de nord- og vesteuropæiske landes »østindsats« er temmelig spredt, og fænomenet har hidtil kun været undersøgt systematisk for Norges og Hollands vedkommende.¹⁴ I begge tilfælde lader det sig konkludere, at østindsatsen var, eller hurtigt blev, et led i stedlige nazisters kollaborationisme.¹⁵ Når Quislings forestillinger om et Norsk Østkompagni A/S og norske bosættelser i det nordlige Rusland ikke kom i nærheden af realisering, skyldtes det en lammende uenighed mellem Rosenberg og Himmler, rigskommissær Terbovens stadige blokeringer og en generel tøven indenfor det norske erhvervsliv.¹⁶ Da det endelig i sommeren 1943 lykkedes at enes om afsendelsen af et større antal landmænd til Ukraine, måtte det opgives på grund af krigssituationen. Anderledes med Holland, hvorfra »Nederlandse Oostcompagnie«, initieret af naziføreren Mussert, snart forvaltede et større antal eks-sovjetiske landbrugskomplekser og efterhånden beskæftigede op imod 7000 hollandske arbejdere i østområderne. Hovedårsagen til, at det hollandske engagement nåede op i en helt anden størrelsesorden end det danske – der som det eneste andet nåede ud over tegnebordsstadiet – var tilsyneladende kombinationen af et privat selskab med en statskasse i ryggen, der var villig til at betale, og fraværet af lammende intern tysk uenighed.

Vender vi os mod det danske Østrumudvalg, foreligger den første skriftlige beretning i form af et brev fra Scavenius til trafikminister Gunnar Larsen, udvalgets to hovedarkitekter, fra januar 1945.¹⁷ Uden-

¹⁴ Ole Kolsrud: Kollaborasjon og imperialism. Quisling-regjeringens »Austrveg«-drøm 1941-1944, Norsk Hist.Tidss. 67, 1988; Louis de Jong: Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede Wereldoorlog, 's-Gravenhage 1969-91, b. 5/1, s.132-36 og b.6/1, s.449-65 og Dietrich Eichholtz 1994. Se desuden Claude Moret: L'Allemagne et la Réorganisation de l'Europe (1940-1943), Neuchâtel/Baconnière 1944; Seppo Myllyniemi: Die Neuordnung der baltischen Länder 1941-1944, Helsinki 1973; Dietrich Eichholtz: Expansionsrichtung Nordeuropa, ZfG 1979 H.1, s.17-31; Gerd R.Ueberschär i Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg (herefter DRZW) b.4, s.863-65, 870-73 og 880, samt Hans Umbreit i DRZW b.5/1, s.246-49, Stuttgart (Militärgeschichtliches Forschungsamt) 1983 og 1988.

¹⁵ Kollaborationen kan vi her passende lade optræde som isme; det ideologisk motiverede samarbejde.

¹⁶ Her valgte man tilsyneladende alternativet »at lade være«. Man ville ikke identificeres med Quislings bevægelse.

¹⁷ P.K. b.V, dok.44, s.565-66.

rigsministeren fastslår hér, at udvalget blev nedsat for at komme et tysk krav i forkøbet, og at arbejdet derefter gik ud på at forhale en praktisk indsats fra dansk side. Disse forklaringer – afledning og forhaling – kan følges i de senere fremstillinger, hvor de står uanfægtede.¹⁸ Viggo Sjøqvist konkluderer i sin Scavenius-biografi fra 1973, at initiativet var og blev dansk. Men forfatteren er så optaget af iøvrigt at frikende Scavenius, at han godtager dennes forklaring hvad angår Østrumudvalgets arbejde – der karakteriseres som »en heldig gennemført nølertaktik« – og drager en række gale slutninger. Sammenfatningen, at udvalget blev »opløst uden nogensinde at være kommet i virkelig funktion«, er et ekko af Scavenius' forsvar: Danmarks »østindsats« blev aldrig til noget, for man havde aldrig ment noget med det. Årsagen til denne slutning er, udover den apologetiske ramme, bogens tyske kildemateriale, der udelukkende stammer fra Auswärtiges Amt. Man mangler altså indblik i sagens behandling hos andre tyske instanser.

Fra tysk side har man blot konstateret sammenfaldet mellem privatøkonomiske interesser og et politisk goodwill-motiv, eller man har eksplicit undgået tolkninger.¹⁹ For nylig har Dietrich Eichholtz genoptaget spørgsmålet og udvidet kildegrundlaget i en skitse til en komparativ undersøgelse af de europæiske »Ostgesellschaften«, som han kalder »et ekstremt tilfælde af økonomisk og politisk kollaboration«.²⁰

Søger man svaret på, hvor meget man fra dansk side egentlig mente med engagementet, og med hvor stor iver man forfulgte sagen, må man spørge om motiver, aktører, forhandlingsforløb, og ikke mindst om årsagen til forhandlingssammenbruddet. Centralt står her forståelsen af forandringerne og dynamikken i forhandlingsbetingelserne. Man må med andre ord ned i analysen af de interne diskussioner hos begge parter.

For den danske sides vedkommende gælder det aktørerne i Østrum-

¹⁸ Se Scavenius' redegørelse, P.K. b.V, dok.43, s.561-64 og udenrigsministeriets referat, P.K. b.V, dok.42, s.558-60 (begge sommeren 1945); kommissionens afhøringer af Scavenius, P.K. b.V, sten.ref. sp.37-38; b.IV, sten.ref. sp.122; b.XIII/1, sten.ref. sp.58; Gunnar Larsen, P.K. b.X, s.178; b.XIII/1, sten.ref. sp.98-100 og Renthe-Fink, P.K. b.XIII/1, sten.ref. sp.41. Synspunktet fortsætter i Erik Scavenius: Forhandlingspolitikken under Besættelsen, Kbh. 1948, s.123-29; Anders Vigen: Erik Scavenius, Kbh. 1958, s.66-68; Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius b.2, Kbh. 1973, s.162-67 og Vello Helk: »Dansk ministerbesøg i Baltikum 1942«, *Annales soc.litt. Estonicae in Svecia*, 1985-87, s.143-62 (s.146) og samme: *Estlands historie*, Odense 1993, s.141. Undtagelsen er Frit Danmarks Hvidbog b.1, Kbh. 1945, s.156-60.

¹⁹ Erich Thomsen: *Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940-45*, Düsseldorf 1971, s.88-93 (med enkelte faktuelle fejl); Myllyniemi s.169-75; Ueberschär s.870-73; Umbreit s.246-50.

²⁰ Eichholtz 1994, hvor forf. diskuterer begrebet økonomisk kollaboration og gennemgår det hollandske eksempel.

udvalget, regering og Nimandsudvalg, og det afgørende mellemed: udenrigsminister Erik Scavenius og hans kreds af nære medarbejdere; dem, vi i det følgende vil kalde Tysklandseksperterne. Det drejede sig i vor sammenhæng særligt om trafikminister Gunnar Larsen, formanden for det rådgivende handelspolitiske udvalg, Knud Sthyr, og formanden for det danske handelsaftaleudvalg, Wassard.²¹ Hovedkilderne er Gunnar Larsens dagbog og det hidtil upåagtede arkiv efter Østrumudvalget.

Hvad angår de tyske myndigheder, er billedet mere broget. Bestræbelserne på at organisere en dansk østindsats involverede grundlæggende to tyske instanser, nemlig Auswärtiges Amt (AA) og Alfred Rosenbergs Ministerium für die besetzten Ostgebiete (Ostministerium). Den første i sin egenskab af officiel varetager af tyske interesser i Danmark, den sidste som, i hvert fald formelt, ansvarlig for den politiske forvaltning i de besatte østområder. Begge var de i 1941-42 trængt i den interne tyske magtkamp: Auswärtiges Amt havde med krigsudbruddet mistet afgørende betydning og havde af de besatte territorier kun en rolle at spille i Danmark og Frankrig. Ostministerium var fra starten stækket, og det nåede aldrig at tilkæmpe sig den magtposition, der var nødvendig for at det kunne føre sin politik igennem. Analysen af dispositionerne i den tyske lejr og afdækningen af den dynamik, kompetencespørgsmålet affødte, giver os lejlighed til at inddrage nye og vigtige kildegrupper fra Ostministerium og Auswärtiges Amt.

Det nazistiske regimes stærkt polykratiske karakter med dets kompetenceforvirring og indbyrdes rivalisering er velkendt. Det var et træk, der spillede en væsentlig rolle for den tyske ledelses beslutning om at åbne udnyttelsen af de besatte østområder for en række andre europæiske lande.

Hitlers beslutning om at angribe USSR havde sin baggrund i en blanding af Lebensraum-ideologi, krigsøkonomiske overvejelser og militærstrategiske kalkyler. De strukturelle forhold, der gjorde sig gældende i det nazistiske magtapparat i forbindelse med besættelsespolitikken i USSR, saboterede imidlertid på forhånd det, det var sat ind på at sikre: den effektive udnyttelse af de sovjetiske ressourcer i krigsindustrien og til gavn for det tyske samfund.²² Udover i stikordsform havde Hitler konse-

²¹ Begrebet er inspireret af det såkaldte »Russlandsgremium« i det tyske udenrigsministerium i mellemkrigstiden.

²² Til den tyske besættelsespolitik i USSR er det grundlæggende værk stadig A.Dallin: *German Rule in Russia 1941-45*, London 1957, men se også N.Rich: *Hitler's War Aims I-II*, New York 1973; R.-D. Müllers, Försters og Umbreits bidrag i DRZW b.4 og 5/1; Ueberschär/Wette (Hrsg.): »Unternehmen Barbarossa«, Paderborn/Schöningh 1984; T.Mulligan: *The Politics of Illusion and Empire*, New York 1988; D.Rebentisch: *Führerstaat und Verwaltung im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1989 og Rolf-Dieter Müllers forskning, f.eks.

kvent undgået at udstikke rammerne for administrationen af de besatte østområder; de var i hans øjne først nødvendige, efter at krigen var vundet. De nærmere kompetenceforhold skulle bestemmes gennem praksis. Da Operation Barbarossa indledtes den 22.juni 1941, stod man derfor med tre forskellige og konkurrerende magtgrupper, der alle så det vordende tyske østimperium som et middel til at udvide deres egne magtpositioner og hver havde deres politiske og økonomiske mål. Det var Göring med 4-årsplanen og »Wirtschaftsorganization Ost«, det var Himmler som »Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums«, og det var Rosenberg, »Reichsminister für die besetzten Ostgebiete«. Kompetencekonflikterne brød snart ud i lys lue og lammede efterhånden koordineringen. Den, der først viste sig som den svage, var Rosenberg, der allerede i efteråret måtte renoncere på sine idéer om en bevidst nationalitetspolitik overfor de mange forskellige folkeslag i USSR.

Samtidig med at den tyske offensiv satte sig fast i pløre og ælte, måtte man erkende, at de økonomiske gevinster, man havde kalkuleret med, var udeblevet. Under Görings ledelse blev det den 7.-8. november besluttet at se bort fra langsigtede, politiske mål og koncentrere sig om den hurtige økonomiske udplyndring »udfra koloniale synspunkter og med koloniale metoder«, som det hed.²³ Og under en konference i Reichswirtschaftsministerium den 21. november besluttede man at forsøge at inddrage andre europæiske lande i arbejdet: »Das uns nahestehende Europa muss mithelfen«. I Auswärtiges Amts efterfølgende notits defineres målgruppen som Ungarn, Holland og Belgien samt Danmark, Sverige og Norge, der alle før krigen havde haft tætte økonomiske forbindelser med især de baltiske lande. Sammesteds hedder det, at forhandlingerne skal føres via de respektive udenrigsministeriers handelspolitiske udvalg. I Ostministeriums mødereferat lagde man derimod vægt på, at disse forhandlinger skulle føres i samarbejde med Göring og Rosenberg.²⁴

hans sammenfattende artikel »Raub, Vernichtung, Kolonisierung: Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941-1944« i Schafranek/Streibel (Hrsg.): 22.Juni 1941. Der Überfall auf die Sowjetunion, Wien 1991.

²³ Mødereferater aftrykt i Ueberschär/Wette s.382-91. Se også Dietrich Eichholtz: Die Richtlinien Görings für die Wirtschaftspolitik auf dem besetzten sowjetischen Territorium vom 8.November 1941, Bulletin des Arbeitskreises »Zweiter Weltkrieg« nr.1-2, s.73-111, Berlin 1977.

²⁴ Vermerk über die Beteiligung des Auslandes an der wirtschaftlichen Erschließung des Ostraumes (udateret), Bundesarchiv, Koblenz (herefter: BA) R6/23 og Denkschrift über den gegenwärtigen Stand der Vorbereitungen zur Heranziehung der europäischen Staaten zur wirtschaftlichen Erschließung der besetzten russischen Gebiete (Clodius, AA), 23/11 1941, Politisches Archiv, Auswärtiges Amt, Bonn (herefter: PA/AA), Büro Unter-

Uenigheden var ingen ubetydelig detalje, men tværtimod udtryk for Ostministeriums interesse i at kontrollere projektet. Kampen om besættelsespolitikken i USSR skulle få afgørende indflydelse på det danske Østrumudvalgs muligheder. Umiddelbart efter oprettede Ostministerium kontoret »Beauftragter für Sonderfragen«, hvis leder, W. Malletke, refererede direkte til Rosenberg og derfor kunne operere uafhængigt af Ostministeriums personalunioner med konkurrerende instanser. Malletkes opgave var at lægge beslag på kontakten til de udenlandske firmaer, der ønskede at engagere sig i østområderne, og han blev også Østrumudvalgets hovedforhandlingspartner.

Rosenbergs særlige interesse for den danske østindsats skyldtes en blanding af institutionsegoisme og fascination af »det nordiske skæbnefællesskab«, udfoldet gennem hans »Aussenpolitisches Amt der NSDAP« (APA) og ensretningen af »Nordische Gesellschaft« i 1933 – og man havde før set forsøg fra hans side på »hineinregieren« i danske forhold.²⁵ I 1941 blev størsteparten af Rosenbergs medarbejdere i »die Nordarbeit« overført til Ostministerium og civilforvaltningen i »Reichskommissariat Ostland«, hvorved Rosenbergs alternative udenrigspolitik i Skandinavien blev sammenkoblet med politikken i de besatte østområder. Dette åbnede en ny kanal for halvofficielle kontakter i den dansk-tyske kollaboration, og Auswärtiges Amt blev tvunget ud i en kamp for at forsvare sine positioner.

Arbejdsudvalget dannes

Den 11. september 1941 var den nye danske gesandt i Berlin, O.C. Mohr, i tiltrædelsesaudiens i Førerhovedkvarteret. Ved denne lejlighed talte Hitler om genopbygningen af det nye Europa efter krigen og den lovende udnyttelse af de rige russiske ressourcer, der ville blive Europa til del. Mohr, hævdes det, mente selv, at man ikke skulle lægge for meget i Hitlers udtalelser.²⁶ Der var da heller ikke tale om noget krav til den danske regering. Men de skulle blive anledning til, at spørgsmålet kunne tages op på udenrigsministerielt niveau, og at man senere, i forbindelse med opgøret efter befrielsen, kunne give hele sagen et skær af politisk legitimitet, fordi der kunne tegnes et billede af en dansk reaktion på et tysk ønske eller krav.

staatssekretær, Russland I. Se også Ueberschär i DRZW b.4, s.864-65 og 871-73 samt Umbreit i DRZW b.5/1, s.247.

²⁵ Se Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister, København 1970, s.188-92.

²⁶ Sjöqvist B.2, s.164.

I dansk erhvervsliv havde forberedelserne imidlertid været igang længe. Thorkild Juncker, direktøren for »Aarhus Oliefabrik«, havde god og jævnlig kontakt med den kemiske industri i Tyskland. Som nyudnævnt formand for »Arbejdsudvalget til fremme af dansk initiativ i Øst- og Sydøsteuropa«, det senere Østrumudvalg, fremlagde han på dets konstituerende møde den 11. december 1941 noget af baggrundshistorien.²⁷ Ifølge Juncker var der tale om en kombination af »ønskerne om et privat-økonomisk initiativ« og »udenrigsministeriets ønsker af mere politisk art«. Han havde i starten af juni været i Berlin, hvor man havde »visse anelser om indmarchen i Rusland«, og hvor han havde forhandlet med den tyske kemigigant I.G. Farben om et samarbejde om oliefrødyrkning i Sydøsteuropa (det fremgår, at det drejer sig om Ukraine).

I løbet af sommeren kontaktede lederen af »Engageringskontoret for handel og industri«, Nils Erik Wilhelmsen, sin gode bekendte, trafikminister Gunnar Larsen, med et angivelig tysk forslag om oprettelsen af et dansk-baltisk »Sibirisk Kompagni«, der skulle indhente koncessioner på landbrug, skovbrug og minedrift i Baltikum. Gunnar Larsens nære medarbejder, formanden for udenrigsministeriets rådgivende handelspolitiske udvalg, Knud S. Sthyr, sikrede kontakt mellem Wilhelmsen og Juncker, og netværket var ved at være klar.²⁸ Gunnar Larsen havde selv, efter sin ministerudnævnelse, opgivet sine poster som direktør og bestyrelsesformand i F.L. Smidth & Co., mastodonten indenfor dansk maskinindustri og cementvirksomhed. Koncernen havde siden 1922 kontrolleret 50% af aktierne i den estiske cementfabrik i Port Kunda. Fabrikken blev nationaliseret efter den sovjetiske besættelse af Estland i 1940, men allerede i oktober 1941 kunne man sende dens tidligere direktør til Port Kunda for at bringe fabrikken tilbage på danske hænder. Trafikministerens økonomiske interesser i sagen var åbenbare.

Juncker for sin part var medlem af DNSAP og var, på et møde hos Frits Clausen i september, medstifter af selskabet »A/S Dator«, hvis formål det var »ad rent forretningsmæssig vej at indtjene pengemidler, som stilles til disposition for DNSAPs arbejde i Danmark«, bl.a. ved at »få overdraget nye tyske agenturer, her tænkes særligt på Østrummet«, »det være sig

²⁷ Ø.U. A-3 (RA), mødereferat 11/12 1941, s.1.

²⁸ Ibid. og P.K. b.XIII/1, sten.ref., afhøringen af Sthyr 18/5 1948, s.487-88 samt udenrigsministeriets referat s.558. Der kan være tale om et forsøg på at genoplive det »Sibirisk Kompagni«, der før 1914 drev omfattende virksomhed i Rusland, og i hvis ledelse Povl Larsen, Gunnar Larsens far, sad. Familiekoncernen F.L.Smidth & Co. havde bygget eller anlagt næsten alle cementfabrikker i Rusland før 1914. Se Bent Jensen: Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924, Århus 1979, s.45-50.

undergrund, landbrug, industri, mejeridrift o.s.v.«.²⁹ Juncker trådte ud af arbejdet kort efter. Da havde han fået tilbud om at arbejde med »østrummet« i et forum, som havde regeringens blå stempel.

Det danske initiativ tager sit afsæt den 13. oktober ved en foredragsaften i Dansk-Tysk Forening, hvor foredrageren, den tyske redaktør Karl Megerle, ikke undlader begejstret at omtale »rækkevidden af sejren i Rusland«, der skulle sikre Europas eksistensgrundlag og komme de af Europas folk til gode, »der viser sig som pålidelige og bekræftende medlemmer af nyordningen«.³⁰ 10 dage forinden havde Hitler holdt sin berømte tale, hvor han kundgjorde, at USSR »allerede er knækket og aldrig vil rejse sig mere«.

Udover Scavenius er også Gunnar Larsen og Renthe-Fink tilstede, og de to sidste tager en uformel snak om en eventuel dansk medvirken ved »genopbygningsarbejdet i øst«. Gunnar Larsen nævner nu N.E. Wilhelmsens idé, og at man måske kunne finde »private danske«, der ville være interesserede i et sådant foretagende. Renthe-Fink vil imidlertid hæve sagen til officielt plan, idet der ventes besøg af rigskommissæren for »Reichskommissariat Ostland« (Randstaterne og Hviderusland), Hinrich Lohse, der skal holde foredrag om genopbygningsarbejdet i Baltikum, og hvis man kan præsentere ham for en plan om et forhandlingsdygtigt dansk udvalg, vil det se ud som et initiativ taget fra København.³¹

Lohse forhandlede med Gunnar Larsen og fabrikant J.C. Hempel, ifølge hvem tyskerne havde givet udtryk for deres »store interesse« i forbindelse med de danske planer. I samme anledning blev Gunnar Larsen inviteret til Riga i foråret 1942 for at forhandle om en dansk cementfremstilling i området.³²

Den 22. oktober mødes, på Scavenius' foranledning, Gunnar Larsen, Sthyr og N.E. Wilhelmsen, og man vedtager nu at forsøge at danne en privat kommission »for at give tyskerne et indtryk af, at der [ligger] realiteter bag«.³³ Dagen efter mødet instruerer Scavenius Mohr om at meddele Auswärtiges Amt det danske initiativ, idet udenrigsministeren

²⁹ Om A/S Dator, se Niels Alkil (red.): Besættelsestidens Fakta 1-2, b.1, København 1945, s.515-19.

³⁰ Megerles tale er gengivet i Alkil b.2, s.830-31.

³¹ Udenrigsministeriets referat s.558; Sjøqvist b.2, s.164.

³² Ø.U. A-3, RA, mødereferat 11/12 1941, s.7; Lohse til Rosenberg 15/12 1941, BA R6/24. Lohse er fotograferet i samtale med Stauning til Dansk-Tysk Selskabs 25-års jubilæum den 18.oktober, se Tage Kaarsted: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie b.13, 1991, s.217.

³³ Scavenius' redegørelse s.561; Gunnar Larsens dagbog 22/10 1941, RA.

beder gesandten om at henvise til Hitlers udtalelser måneden før, samt give udtryk for Danmarks vilje til at medvirke ved genopbyggelsen af det nye Europa.³⁴

Ligesom Scavenius havde Renthe-Fink, på Auswärtiges Amts vegne, en klar politisk interesse i at fremstille forholdet mellem Danmark og Tyskland som et frugtbart samarbejde. Danmarks medvirken ved den europæiske »Neuordnung« kunne blive et nyttigt aktiv for Auswärtiges Amt i kampen for at beholde ansvaret for det besatte land. Den 27. oktober oplyste han Auswärtiges Amt om det danske initiativ, og også hér understregedes Hitlers udtalelser til Mohr. »Betydelige« danske erhvervsfolk var ved at danne et udvalg, og det ville være afgørende for den danske indstilling til det storgermanske samarbejde, hvilke praktiske muligheder der blev åbnet op for i Østrummet...³⁵

Renthe-Fink præsenterede altså sagen som et rent dansk initiativ, uden at nævne sin egen rolle. Og gesandtens indberetning indgik i den situationsrapport om Danmark, som lederen af Auswärtiges Amts Skandinavienskontor, Grundherr, afleverede til Ribbentrop den 4. november. Rapporten lå til grund for den redegørelse, der senere blev forelagt Hitler (men som dog ikke nævner Junckers udvalg). Redegørelsen fastslog, at der i intet andet tyskbesat land herskede en sådan ro og et så næsten gnidningsløst samarbejde som i Danmark.³⁶

I mellemtiden var Gunnar Larsen taget til Berlin efter invitation fra det tyske trafikministerium for at forhandle om etableringen af Fehmern-linien, en Storebælts- og en Øresundsbro. I Berlin førte Gunnar Larsen samtaler med trafikminister Dorpmüller samt med rustningsminister Fritz Todt, en personlig bekendt, og han havde flere ærinder. Den 3. november aflagde han visit hos Rosenberg i Ostministerium for at meddele ham de danske planer om initiativer i de baltiske lande og Ukraine.³⁷ Emnerne kunne ifølge Gunnar Larsen være bl.a. industri, transportvæsen, ingeniør- og entreprenørarbejder og byggeri. Ifølge Gunnar Larsen var Rosenberg begejstret. Han forsikrede den danske minister om, at der i østområderne ville være plads for alle, og at man i høj grad påskønnede initiativet, og han udpegede straks dr. Klein, næst-

³⁴ Gengivet hos Sjøqvist b.2, s.164 og i udenrigsministeriets referat s.558-59.

³⁵ Telegram Renthe-Fink til AA, nr.1389, 27/10 1941, PA/AA, Büro Staatssekretär, Dänemark 2, (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.594, s.1141). At Hitlers udtalelser skulle have gjort et »dybt indtryk« i Danmark – således gesandtens telegram – er Renthe-Finks udlægning og bør ikke tages for pålydende (Eichholtz 1994, s.455).

³⁶ Aufzeichnung, Grundherr, 4/11 1941, Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP) serie D, b.XIII/2, dok.447, s.603 ff.; Aufzeichnung, Rintelen, 17/11 1941, ADAP, serie D, b.XIII/2, dok.479, s.650 ff.

³⁷ Gunnar Larsens dagbog 3/11 1941, RA.

kommanderende i Nordische Verbindungsstelle, til forbindelsesled. Kleins foresatte, dr. Draeger, kunne om aftenen bekræfte Rosenbergs glæde ved det danske initiativ. Effekten var ikke udeblevet: Gunnar Larsen kunne regne med, at selveste Hitler ville få en rapport.

Kort tid efter modtog Gunnar Larsen endnu en invitation, denne gang fra Rosenberg, til at besøge østområderne. Det var et gennembrud for trafikministerens bestræbelser. Samtidig havde han, nok uden at vide det, pustet til de stadigt ulmende gløder i et fjendskab mellem Rosenberg og Ribbentrop, der gik tilbage til de første år efter Hitlers magtovertagelse, og som snart igen skulle bryde ud. Foreløbig lod forhandlingerne med Rosenberg imidlertid til at give resultater, og Gunnar Larsen havde grund til at være optimistisk; en følelse, der efter hans hjemkomst bredte sig til de øvrige Tysklandsekspertter, Scavenius, Sthyr og Wassard, der dog tilrådede ministeren at »fare lidt med lempe« overfor regeringen, da det var en kilden sag.³⁸

Indtil videre holdt man derfor planerne for sig selv. Under sit foredrag den 17. november i Dansk-Tysk Forening fortalte Gunnar Larsen dog, at tyskerne ventede et snarligt russisk sammenbrud, og han antydede, hvordan ikke blot Tyskland, men også andre europæiske lande ville få nytte af »disse rige egnes råstoffer og produktionsmuligheder«.³⁹ I Nimandsudvalget dagen efter begrænsede han sig til at beskrive den tyske skuffelse over, at felttoget havde været så længe, at tabstallene var så store og at sammenbruddet var udeblevet.⁴⁰ Ingen af kilderne til mødet nævner nogen diskussion af et evt. dansk initiativ i de tysk-besatte østområder – selvom Gunnar Larsen selv beskriver sin redegørelse fra Tysklandsrejsen overfor Nimandsudvalget som »ret udførlig«.⁴¹ Første gang, vi kan se sagen behandlet i regeringen, er langt senere, nemlig på ministermødet den 7. marts 1942, da Gunnar Larsen under redegørelsen for sin seneste Tysklandsrejse nævnte, at Rosenberg havde inviteret ham til Riga i april. Udenrigsminister Scavenius mente da, at Gunnar Larsen burde rejse, og spørgsmålet synes ikke at have vakt nogen særlig diskussion. »Arbejdsudvalget« nævnes tilsyneladende ikke. Da de radikale folketingsmedlemmer kaldes sammen den 6. maj 1942 for at drøfte Gunnar

³⁸ Ministermøde 7/3 1942. Staunstrups arkiv, RA, »Ministermøder«; Gunnar Larsens dagbog 5/11 1941, RA.

³⁹ Fra Gunnar Larsens tale, gengivet i Alkil b.1, s.191.

⁴⁰ P.Munch: Erindringer b.VII-VIII (Optegnelser fra og om besættelsestiden 1-2) København 1967, b.1, s.229; Alsing Andersens arkiv, Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv (ABA), pk.3: Referat af mødet i Nimandsudvalget 18/11 1941; Oluf Pedersens mødereferat, P.K. b.IV, s.617.

⁴¹ Gunnar Larsens dagbog 18/11 1941, RA.

Larsens krav om at få gjort arbejdsudvalget officielt, er der ingen der har hørt om det før.⁴²

Hvorfor gik Gunnar Larsen til Rosenberg? Var han kun styret af goodwill-motivet, kunne han i princippet have afviklet sagen via de officielle kanaler, og han kunne eventuelt, i fald han ønskede at gøre noget særligt ud af det eller give det hele et mere personligt *touch*, have opsøgt Ribbentrop eller statssekretær Weizsäcker. At de officielle kanaler virkede, fremgår med al ønskelig tydelighed af følgerne af Mohrs besøg hos Weizsäcker den 6. november. Mohr fulgte sin instruks fra den 23. oktober og meddelte, at der forelå en plan fra »fremtrædende og kapitalstærke erhvervsfolk« om at »engagere sig i Rusland i overensstemmelse med Førerens ønsker«. Og han bad til sidst om, at Ribbentrop blev informeret om det danske initiativ, og nævnte, at Hitler måske selv var interesseret i at høre om det.⁴³ Og den 12. november kunne Føreren begejstret meddele sin tilhørerskare: »Die Unterredung mit dem Dänen neulich hat sich phantastisch ausgewirkt. Man hat dort sofort eine Gesellschaft gegründet, um sich am Osten zu beteiligen. Wir geben Europa damit die Sicherheit der Existenz.«⁴⁴

Det vil altså ikke være for meget at sige, at oprettelsen af Østrumudvalget fik betydning for Hitlers opfattelse af situationen i Danmark. Netop i de dage fik Hitler forelagt Auswärtiges Amts redegørelse, gav udtryk for sin tilfredshed med den tyske politik i Danmark, og beordrede den videreført. Det skulle blive grundlaget for den tyske besættelsespolitik i Danmark i endnu ét år, indtil telegramkrisen i november 1942.

Sthyr, der har fået overdraget ansvaret for dannelsen af udvalget, sender nu N.E. Wilhelmsen til Århus for at opfordre Thorkild Juncker til at blive formand for udvalget, og Juncker accepterer. I løbet af den følgende uge kontakter han og Sthyr forskellige forretningsforbindelser, som de mener må være interesseret i arbejdet, og den 30. oktober kan Sthyr meddele den tyske handelsattaché, Krüger, at udvalget, foruden Sthyr selv og Juncker, kommer til at bestå af ingeniør Knud Højgaard, godsejer Folmer Lüttichau og fabrikant J.C. Hempel. Samtidig beder han Krüger om at orientere Berlin og at anmode om, at man dér udpeger personer, udvalget kan træde i samarbejde med.⁴⁵

⁴² Ministermøde 7/3 1942 i Stavnstrups arkiv, RA, »Ministermøder«; Munch b.1, s.320.

⁴³ Notits, Weizsäcker, 6/11 1941, St.-S. nr.732, PA/AA, Büro Staatssekretär, Dänemark 2 (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.595, s.1142).

⁴⁴ Werner Jochmann (Hrsg.): Adolf Hitler: Monologe im Führerhauptquartier 1941-44, Hamburg 1980, s.138.

⁴⁵ Udenrigsministeriets referat s.558.

Udvalgsmedlemmerne

Lad os se nærmere på aktørerne. Deres baggrund siger ikke nødvendigvis noget om deres motiver til at indtræde i udvalget, men måske kan vi på denne måde få et indblik i, hvilke kriterier der blev anvendt, da udvalgsmedlemmerne blev udset, og dermed hvor intenst man fra starten ønskede at udvalget skulle forfølge sagen.

Thorkild Juncker (1897-1955) blev bedt om at lede udvalgsarbejdet. Ligesom i Gunnar Larsens tilfælde var der med Juncker tale om en sammenkædning af politiske og privatøkonomiske interesser. Siden 1927 havde han været direktør for Aarhus Oliefabrik, der besad aktiemajoriteten i »Libauer Oelfabrik«, Letland, som fremstillede vegetabilsk olie, og som var blevet nationaliseret i forbindelse med den sovjetiske annekstion af de baltiske lande sommeren 1940.⁴⁶ Som fremtrædende forretningsmand havde Juncker tillid langt ind i administrations- og regeringskredse, havde i 30'erne flere gange været i England med forskellige handelsdelegationer, og var medlem af det erhvervsøkonomiske råd. Desuden havde han gjort en aktiv indsats i Dansk-Tysk Forening – hvor man dog var »betænkelig ved at medtage Folk [dvs. Juncker], som gennem Forbindelse med Tyskland søgte Fordel for sig selv«. ⁴⁷ Juncker var medlem af DNSAP og deltog som ministeremne i Broholm-mødet august 1940, hvor man forsøgte at etablere en nazistisk fællesfront til et stormløb på regeringen.⁴⁸ Dette indbragte ham en dom på to års fængsel efter befrielsen. Under regeringskriserne i 1941 og 42 bragte Scavenius ham i forslag som minister.⁴⁹ Gunnar Larsen og Knud Sthyr hævdede begge efter krigen, at de intet havde kendt til Junckers DNSAP-engagement, og meget tyder da også på, at justitsminister Thune Jacobsen, da han i maj 1942 fik bekræftet Junckers partimedlemskab, forholdt Scavenius og Gunnar Larsen sin viden, medens i hvert fald Buhl, den nye statsminister, blev informeret.⁵⁰

⁴⁶ Selskabets oliefabrikker i Odessa og Rostov var blevet nationaliseret i midten af 20'erne. (C.L.Davids arkiv, RA, »Libauer Oelfabrik. Andre fabrikker 1925-28«, brev fra Aarhus Oliefabrik til C.L.David 31/3 1925, »Odessa 1925«.).

⁴⁷ Formandens beretning på generalforsamlingen i Dansk-Tysk Forening 10/9 1941, gengivet i Alkil b.1, s.337 og Berlingske Morgenavis 24/8 1940, gengivet i Alkil b.1, s.350; Rigspolitichef Thune Jacobsen på foreningens 4. bestyrelsesmøde 23. august 1940. Alkil b.1, s.324.

⁴⁸ P.K. b.X, afhøringen af Max Weiss 29/10 1945, s.122; Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen, 2.udg., Kbh. 1985, s.390-93; Poulsen s.184-87.

⁴⁹ P.K. b.I, s.63-65; Munch b.1, s.242; Poulsen s.197; Notits Meissner 7/9 1940, P.K. b.XIII/1, dok.105, s.317-18.

⁵⁰ P.K. b.XIII/1, sten.ref., afhøringen af Gunnar Larsen 12/5 1948, s.463-65 og afhøringen af Sthyr 18/5 1948, s.487; P.K. b.X, afhøringen af Max Weiss 29/10 1945, s.122.

Knud S. Sthyr (1884-1977) var manden, Scavenius havde bemyndiget til at sammensætte »et privat udvalg af forretningsfolk«. Som tidligere kontorchef i udenrigsministeriet var han en god ven af Scavenius og blev efter krigen direktør i F.L.Smidth-firmaet »Dansk Cementcentral«. ⁵¹ Herfra stammede hans nære personlige forbindelse til Poul Larsen, stifteren og daværende leder af F.L.Smidth og Co. Da denne i 1926 blev gift med Sthyr's søster, styrkedes forbindelsen yderligere, ikke mindst til sønnen Gunnar Larsen, direktør og bestyrelsesformand i F.L.Smidth & Co. 1935-40. I oktober 1939 blev Sthyr formand for det nyoprettede »Udenrigsministeriets rådgivende handelspolitiske udvalg«, angiveligt på grund af sine »gode personlige forbindelser til tyske erhvervsmand«. I forholdet til tyskerne hørte Sthyr til den mest aktivistisk indstillede del af administrationen, var sammen med Gunnar Larsen i juni-juli 1940 tilsyneladende involveret i arbejdet for at få Scavenius som udenrigsminister, og havde en hovedrolle under mønt- og toldunionsforhandlingerne sommeren 1940. ⁵² Han var aktiv i forbindelse med oprettelsen af Dansk-Tysk Forening august 1940, ligesom Dansk Cement Central var en af foreningens faste økonomiske støtter. ⁵³

Knud Højgaard (1878-1968) var i 1918 medstifter af entreprenørfirmaet »Højgaard & Schultz«, der i mellemkrigstiden havde en lang række anlægsarbejder i Østeuropa. Højgaard var den nok mest ansete og fremtrædende entreprenør i perioden og var i mange år formand for Ingeniørforeningen. I 1940 blev Højgaard formand for vejudvalget i Gunnar Larsens trafikministerium, og skulle senere samme år også blande sig i rigets styrelse og lægge navn til »Højgaardkredsen«. ⁵⁴ Efter at have måttet droppe planerne om et statskup, lå han, hvad angik kollaborationsberedskabet, helt på linie med Scavenius og Gunnar Larsen. Han udtalte overfor trafikministeren, at der ikke var nogen grund til at tvivle på den tyske sejr, og at »...det eneste, man fra dansk side kunne gøre i den givne situation, var at se rent kynisk på Danmarks egne interesser og ud fra det synspunkt søge det bedst mulige samarbejde med Tyskland« – og derved »redde mest muligt for Danmark«. ⁵⁵

⁵¹ Paul Fischer og Nils Svenningsen: Den danske udenrigstjeneste 1770-1970, Kbh. 1970, b.2, s.50 og 61.

⁵² Fischer og Svenningsen s.148-49 og 167-68; Henrik S. Nissen: 1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken, Kbh. 1973, s.217-18.

⁵³ Referat fra det 1. repræsentantskabsmøde i Dansk-Tysk Forening 1/8 1940 i Alkil b.1, s.318 og uddrag af foreningens regnskabsbøger i Alkil b.1, s.332, note 1.

⁵⁴ Se Alkil b.2, s.1446-51.

⁵⁵ Gunnar Larsens dagbog, RA, 14/5 og 3/12 1941.

J.C. Hempel (1894-1986), »Hempels Skibsfarver«, ejede bl.a. en fabrik i Danzig. Politisk markerede han sig som formand for »Studiekredsen af 1940«, en lukket kreds på et halvt hundrede personer, der beskæftigede sig med at hjælpe det danske erhvervsliv med at tilpasse sig »tidens krav« i et nyt Europa gennem foredragsrækker og diskussioner.⁵⁶

Folmer Lüttichau (1898-1977), godsejer, havde tilsyneladende været ejer af større skovarealer i de baltiske lande, og det var ham, der i Østrumudvalgets regi kom til at stå for arbejdet med at planlægge en produktion af generatorbrænde i områderne.⁵⁷ På tidspunktet for sin optagelse i udvalget varetog han sin stands interesser som næstformand for Tolvmandsforeningerne. Politisk stod han, i hvert fald indtil 1938, i Det konservative Folkeparti, hvor han havde været formand for vælgerforeningerne i Jylland og medlem af partiets hovedbestyrelse. Desuden var han medlem af dagbladet »Nationaltidende«s bestyrelse og aktiv i de antiparlamentariske grupper Højgaardkredsen og Danmarkskredsen, i sidstnævnte som medlem af landsrepræsentantskabet.⁵⁸

Niels Erik Wilhelmsen hørte til inderkredsen omkring Sthyr og Gunnar Larsen og kom til at fungere som udvalgets sekretær. Wilhelmsen var medlem af »Studiekredsen af 1940«, der benyttede ham som foredragsholder, og som Wilhelmsen på sin side brugte i sit arbejde med formidling af dansk arbejdskraft til Tyskland gennem »Engageringskontoret for Handel og Industri«.⁵⁹ Sin politiske opdragelse havde han fået i 30'ernes KU, hvor han endte som kasserer, og han fortsatte sit engagement på den radikale højrefløj ved i 1940 at danne den korporativt orienterede gruppe »Den Nationale Fagstat«, hvis mål det var at »genrejse Danmark, afskaffe kampen mellem arbejdere og arbejdsgivere. Afskaffelse af levebrødspolitikere. Landet styret af kongen, støttet af fremragende mænd fra forskellige fag.«⁶⁰ Efter befrielsen blev Wilhelmsen idømt fængselsstraf for værnemageri. I samme sag blev også Gunnar Larsen dømt og siden frikendt.⁶¹

⁵⁶ Om »Studiekredsen af 1940«, se Alkil, b.1, s.352-62.

⁵⁷ Ø.U. A-14 og B-44, RA.

⁵⁸ P.K. b.IX, aktstykker s.40-50.

⁵⁹ Skrivelse fra N.E.Wilhelmsen til Oberreichsleiter Gallert, DAF, Alkil b.1, s.358; Hempels beretning på årsmødet i »Studiekredsen af 1940«, 19/6 1942, Alkil b.1, s.359.

⁶⁰ Se Alkil b.1, s.522-601. Citatet er fra s.529.

⁶¹ Kendelser og domme i P.K. b.10, s.154-76. Se Tamm b.2, s.480-83.

De indledende fægtninger og den tyske modpart

Den 19. november mødte Mohr op hos Weizsäcker i Wilhelmsstrasse for at orientere ham om Junckers udnævnelse.⁶² Det var lykkedes at danne et team af rutinerede forretningsfolk, hvor de største erhvervsgrøner var repræsenteret: Juncker og Hempel fra industrien, Lüttichau fra landbruget, Højgaard fra entreprenør- og bankverdenen. Medlemmerne havde to ting til fælles: De var engageret på den antiparlamentariske højrefløj i kampen mod »Systemet Stauning«, og de havde økonomiske interesser i de østeuropæiske områder, der siden juni havde været under tysk besættelse. Det sidste gjaldt ligeledes udvalgets initiativtager, Gunnar Larsen. Den person, der falder uden for, er Sthyr, der ikke kan dokumenteres at have haft økonomiske eller politiske motiver til at indgå i arbejdet. Dette skyldtes hans særlige rolle i udvalget. Han repræsenterede de politiske ophavsmænd, Scavenius og Gunnar Larsen, der officielt intet havde at gøre med det formelt set private udvalg. Sthyr's opgave var at holde de øvrige udvalgsmedlemmer i snor og sørge for, at arbejdet hele tiden blev holdt indenfor de rammer, Scavenius' udenrigspolitiske linie angav. Han optræder da også ofte i et modsætningsforhold til de øvrige udvalgsmedlemmer.

Den 11. december kunne man afholde konstituerende møde i »Arbejdsudvalget til Fremme af dansk Initiativ i Øst- og Sydøsteuropa«. Referatet fra mødet er et nøgledokument til forståelse af Østrumudvalgets historie.⁶³ Mødet var ikke, som det er blevet hævdet, »indledningen til en heldig gennemført nølertaktik«. ⁶⁴ Ganske vist mente Sthyr, at man fra dansk side tog den med ro, og at man nu burde lade tyskerne give bolden op. Men det skyldtes udelukkende, som Juncker forklarede, at der var »adskillige forskellige [tyske] regeringskredse, der var interesseret i de pågældende planer, men ikke alle var lige kvalificerede eller kompetente. Han [Juncker] opfordrede derfor medlemmerne til at vise en vis forsigtighed i forbindelsen med Tyskland, også her måtte man stille sig afventende, til et officielt tysk svar forelå.« Med andre ord: Man ville ikke risikere at hele projektet strandede på tyske kompetencekam-

⁶² Notits Weizsäcker, 19/11 1941, St.-S. nr.772, PA/AA, Büro Staatssekretär, Dänemark 2.

⁶³ Ø.U. A-3, RA, Mødereferat 11/12 1941.

⁶⁴ Sjøqvist b.2, s.165, hvor det er opfattelsen, at russernes modoffensiv foran Moskva og Hitlers krigserklæring til USA var anledning til, at udvalget nærmest standsede sit arbejde, før det var begyndt.

pe. Indtil videre kunne man altså blot give gesandtskabet meddelelse om det danske udspil – hvad man gjorde med det samme.⁶⁵

Iøvrigt var optimismen stor, og stemningen bærer ikke præg af at have været påvirket af opbremsningen i den tyske offensiv i USSR, endsige Hitlers krigserklæring til USA.⁶⁶ Tværtimod luftede man den ene vision efter den anden. Juncker gennemgik yderst detaljeret mulighederne for at etablere landbrug, industri og ingeniørvirksomhed i østområderne, bl.a. vej- og brobyggeri, anlæg af teglværker, udnyttelse af olieskifer og naturgas samt entreprenørarbejder i mineraloliedistrikterne. Han mente, at »man måtte lægge arbejdet således an, at det ville blive af værdi, uanset hvordan en kommende fredsordning ville komme til at forme sig. Det må være det væsentligste at få skabt rammen om en dansk indsats på lang sigt, således at Danmark derigennem i fremtiden opnår en mulighed for at erstatte tabte områder indenfor den internationale handel«. De øvrige medlemmer delte denne opfattelse. Højgaard mente, at »der ville ligge en ny vej for Danmark i østlig retning. Det, der foregik af dansk initiativ i Rusland før 1914, havde været af den største betydning for dansk foretagsomhed, og en fortsættelse ville blive virkeliggørelsen af en drøm, der havde været holdt oppe på trods af 20 års mellemliggende udvikling i Rusland (...)« Det måtte være en ægte dansk interesse; »Europas forenede stater er ikke dannet endnu, og vi ved intet om udviklingen i fremtiden«.⁶⁷

Junckers betæneligheder ved de tyske kompetencekampe havde mere på sig end han kunne ane. En interministeriel konference i Berlin den 21. november havde som nævnt besluttet at forsøge at inddrage andre europæiske lande i udnyttelsen af områderne, og både Auswärtiges Amt og Ostministerium påberåbte sig efter konferencen forhandlingskompetencen i spørgsmålet. Allerede den 26. november kunne Ribbentrop i sin tale i forbindelse med underskrivelsen af Antikominternpagten i Berlin benytte sig af den propagandaeffekt, der

⁶⁵ Udenrigsministeriets referat s.559.

⁶⁶ Man kan da også stille spørgsmålstegn ved, hvor meget mødedeltagerne egentlig vidste om disse ting. Hitlers ordre den 8. december om at gå i defensiven på østfronten blev ikke offentliggjort (Lothar Gruchmann: *Der Zweite Weltkrieg*, München 1967, s.136). Den tyske krigserklæring til USA kom først lidt efter kl.15 samme dag som mødet blev afholdt (Max Domarus: *Hitler. Reden und Proklamationen 1932-1945*, Leonberg 1973, b.4, s.1793), og den blev først kendt i Danmark med aftenaviserne.

⁶⁷ Se Bent Jensen: *Oktoberrevolutionen og danske erhvervsinteresser i Rusland*, *Historie X*, 2, 1973, s.185-242 og samme: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-24*, Århus 1979, s.45-50.

lå i en fælleseuropæisk udnyttelse af de rige russiske ressourcer,⁶⁸ ligesom Hitler selv udviklede sine tanker om det Lebensraum, der nu ikke er tysk men europæisk, overfor Scavenius den følgende aften. Det var sidste gang i lang tid, Hitler udtalte sig om emnet.⁶⁹

Også i Ostministerium havde man øjnet en mulighed for at udvide sit stadigt skrumpende kompetencefelt. Et forsøg på at indskyde »Nordische Gesellschaft« som forbindelsesled mellem de danske og de tyske myndigheder ved de kommende forhandlinger om Danmarks indsats i »Østrummet« mislykkedes imidlertid.⁷⁰ Renthe-Fink indstillede, at man afviste noget sådant. Ellers »würde damit der Gesandtschaft und dem Auswärtigen Amt jeder Einfluss auf die Dinge entzogen werden«.⁷¹

Medio januar 1942 var der endnu intet konkret kommet ud af planerne, bortset fra udsendelsen af et antal hollandske landmænd og nedsettelsen af »arbejdsudvalget« i Danmark og et tilsvarende ungarsk selskab.⁷² Gunnar Larsen blev løbende orienteret om arbejdsudvalgets aktiviteter af Juncker, Sthyr og Scavenius. Han fortsatte sine bestræbelser som drivende politisk kraft gennem møder med Tysklandsekspertene og med Renthe-Fink, Krüger og formanden for det tyske handelsaftaleudvalg, dr. Walter, og han havde på sin side engageret sig personligt i arbejdet for hurtigt at få cementfabrikken i Port Kunda tilbage på danske hænder, i snævert samarbejde med to F.L.Smidth-ingeniører og direktøren for Port Kunda-værket, Th. Hansen.⁷³

Det lykkedes Gunnar Larsens udmærkede personlige forbindelse, Fritz Todt, at stoppe det tyske monopolselskab »Baltische Cementwerke«s forsøg på at overtage Port Kunda-værket, og idet Todt gik til Auswärtiges Amt, anbefalede han, at fabrikken blev givet tilbage til sine tidligere ejere.⁷⁴ Weizsäcker's svar var velvilligt: »Die Dänen waren ja die ersten, die sich bereit erklärten, sich mit uns gemeinsam auf dem bisher

⁶⁸ Ueberschär s.870.

⁶⁹ Andreas Hillgruber (Hrsg.): Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, Frankfurt am Main 1967, s.654-55.

⁷⁰ Rosenberg til Lohse (enslydende breve til rigskommissærerne Terboven i Oslo og Seyss-Inquart i Amsterdam), 29/11 1941, og Lohse til Rosenberg 15/12 1941, alle i BA R6/24.

⁷¹ Optegnelse Renthe-Fink til Weizsäcker 27/11 1941, RA, Büro Staatssekretär I, Akten betr. Dänemark 1941-42 (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.596, s.1143).

⁷² Skrivelse Wiehl til flere tyske gesandtskaber i Europa 13/1 1942, PA/AA, Ha.Pol.Abt. Wirtschaft 6/Ostgebiete.

⁷³ Gunnar Larsens dagbog 10/11, 11/11, 12/11, 21/11, 3/12 og 11/12 1941 samt 9/1 og 16/1 1942, RA.

⁷⁴ Gunnar Larsens dagbog 12/1 1942, RA; Todt til Weizsäcker 23/1 1942, RA, Büro Staatssekretär I, diverse sager 1939-45 (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.597, s.1144).

russischen Gebiet wirtschaftlich zu betätigen.«⁷⁵ Hvad Todt angik, fik han ikke lejlighed til at gøre trafikministeren flere tjenester. Han blev få uger senere dræbt ved en flyulykke.

Gunnar Larsen fortsatte ufortrødent. Da han den 13. februar var i Berlin i forbindelse med Todts bisættelse, tog han kontakt til Rosenberg og accepterede indbydelsen til et besøg i Riga.⁷⁶ Og imens førte F.L.Smidths udsendte ingeniører forhandlingerne om Port Kunda-værket på vegne af trafikministeren. Den 24. februar kunne de i Berlin møde ministeren med meddelelsen om, at F.L.Smidth som resultat af forhandlingerne i Ostministerium havde fået fabrikken i Port Kunda tilbage – i første omgang i Treuhand.⁷⁷ Gunnar Larsen konstaterede, at Ostministerium havde vundet forhandlingsretten om den danske indsats i »Ostland«.

Under middagen samme aften i Ostministerium blev Port Kunda-kontrakten overrakt under særdeles højtidelige former, og en strålende Gauleiter Meyer, Rosenbergs stedfortræder, kunne i sin tale for Gunnar Larsen proklamere, at ordningen havde været forelagt Hitler (det er formentlig sket under Rosenbergs audiens den 15. februar), at Føreren havde været uhyre positiv, og at den danske minister »herefter ville have en meget høj stjerne indenfor de ledende politiske kredse i Tyskland, en stjerne, som langt overgik andre danskere, uanset om de var nationalsocialister eller ej«.⁷⁸

Bag de tyske kulisser befæstede Ostministerium og Auswärtiges Amt deres positioner. Den 14. januar afholdt Auswärtiges Amt en tværministeriel konference, hvor også Ostministerium deltog, i anledning af gentagne henvendelser fra Juncker, der ønskede at få oplyst, hvilke instanser, man kunne forhandle med, og meldte sin snarlige ankomst til Berlin. Juncker havde presset på: Man måtte have planerne færdige senest i marts, ellers ville der ingen dansk indsats blive dét år. Schnurre, der var den ansvarlige for sagen i Auswärtiges Amt, slog nu fast, at forhandlingerne med udlandet måtte foregå over handelsaftaleudvalgene, og at det derfor måtte være formanden for det tyske handelsaftaleudvalg, Walter, der skulle kontakte Juncker.⁷⁹

⁷⁵ Weizsäcker til Todt, 27/1 1942, RA, Büro Staatssekretär I, diverse sager 1939-43 (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.598, s.1145).

⁷⁶ Gunnar Larsens dagbog 13/2 1942.

⁷⁷ »Treuhand« = en slags overformynderi: Man overtager administrationen og driften af en virksomhed, men ikke ejerskabet.

⁷⁸ Gunnar Larsens dagbog 24/2 1942.

⁷⁹ Aufzeichnung über eine Besprechung im AA betr. Beteiligung des Auslandes am wirtschaftlichen Aufbau der besetzten Ostgebiete am 14.I.1942. BA R6/443 og PA/AA, Pol.Abt. XIII (17).

I Ostministerium lagde man imidlertid sin egen politiske linie. Da man få dage senere mødtes til en intern konference om spørgsmålet, var der indgået nye henvendelser fra såvel besatte som ikke-besatte lande, bl.a. Italien, Ungarn, Sverige og Schweiz. Lederen af ministeriets økonomiske afdeling, Schlotterer, kunne meddele, at Hitler havde godkendt planerne om udlandets deltagelse, og nu fremlagde man det, der må karakteriseres som Ostministeriums grundlæggende holdning til kompetencespørgsmålet og forhandlingerne med danskerne. Udtalelsen må betragtes som en nøgle til forståelse af, hvad der senere skete:

»Herr Schlotterer betonte am 21/1, dass die vorgesehenen Lieferungen der europäischen Länder nach den Ostgebieten nicht in den allgemeinen Handelsverträge hineingenommen werden sollten. *Die entsprechenden Regierungsausschüsse in Berlin seien deshalb nicht zuständig. Sollten sich die Regierungsausschüsse für diese Verhandlungen zuständig fühlen, so würde sich die Ostministerium desinteressieren. Damit verlöre jedoch andererseits eine solche Verhandlung jede Basis.*«⁸⁰ (Min fremhævelse.)

Med andre ord: Man besluttede sig for at sabotere hele foretagendet, hvis Auswärtiges Amt skulle finde på at overtage forhandlingerne.

Få dage efter bemyndigedes Malletke, »Beauftragter für Sonderfragen«, til at tage sig af forhandlingerne med danskerne.⁸¹ Hans arbejdsplan bekræftede nødvendigheden af at inddrage udlandet, specielt »racemæssigt gode elementer«, i de økonomiske opgaver i østområderne, først og fremmest Danmark, Norge, Holland og Belgien; »der Wirtschaft kann hier bei richtigem Einsatz zum Kampfmittel der Politik werden«. Malletke slog fast, at forhandlingerne også i Danmarks tilfælde måtte føres over Ostministerium; »Eine Federführung durch Regierungsausschüsse oder durch ein anderes Ministerium kann m.E. überhaupt nicht in Frage kommen.«⁸² Derpå sendte man en delegation til »Reichskommissariat Ostland« for at sondere terrænet. Her var de lokale tyske myndigheder generelt positivt indstillet, og man konstaterede et særligt behov for landbrugsspecialister.⁸³

⁸⁰ Aktennotiz betr. Einschaltung der Wirtschaft der europäischen Länder, 29.-1. 1942 (Harder). (Sitzung im Ostministerium 21.-1. 1942). BA R6/443. Danmark omtales i dokumentet hverken som besat eller ikke besat, men betragtes som »neutralt udland«.

⁸¹ Aktenvermerk 27/1 1942 (dr.Thode) über Besprechung 24/1, BA R6/443.

⁸² Protokoll über die Sitzung bei dem herrn Reichsminister am 10.2, BA R6/443 og »Vorlage« (Malletke), 4.2., BA R6/443.

⁸³ Reisebericht 27.2.-13.3. 1942 (Harder), BA R6/443; Vermerk betr. Einschaltung der Arbeits- und Industriekapazitäten Europas im Ostland, 16.-3. 1942, BA R6/443.

På dette tidspunkt var danskerne allerede i fuld gang med de forberedende aktiviteter i Libau og Port Kunda. »Arbejdsudvalget« havde afholdt sit 2. møde den 26. februar⁸⁴ og havde her diskuteret en række detaljer i forbindelse med Junckers forestående forhandlingsrejse til Berlin. Og Juncker, der fik godkendt sit udspil hos Gunnar Larsen den 6. marts, kunne på rejsen den 9.-12. marts medbringe et forhandlingsoplæg, hovedsageligt indeholdende fordringer på tidligere dansk ejendom i de baltiske lande, bl.a. fra Højgaard & Schultz (en cementfabrik under opførelse i Kowno), Aarhus Oliefabrik (oliefabrikken i Libau), F.L.Smidth (cementfabrikken i Port Kunda) og ØK (tømmerindustri i Riga).⁸⁵ Iøvrigt var der udvandringsansøgninger fra 23 enkeltpersoner, heraf 6 landmænd, samt tilbud fra flere danske firmaer, f.eks. om undergrundsboringer, malkemaskiner og vandrensningsanlæg, og F.L.Smidth gjorde opmærksom på sin interesse i insulinfremstilling, cementindustri og oliefrødyrkning. Det eneste forbehold man havde fra »Arbejdsudvalget«s side var, at finansieringen skulle være privat, og eventuelt foregå over clearingkontoen i Nationalbanken. Betalingen kunne ikke ske via den dansk-tyske vareudvekslingsaftale.

Junckers forhandlinger i Berlin afslørede store interne tyske uoverensstemmelser.⁸⁶ Under den første samtale, i Auswärtiges Amt, gik han forsigtigt til værks og indledte med overfor de tyske forhandlere at understrege, at man ikke måtte stille for store forventninger til tempoet, da opgaverne var så store i forhold til Danmarks muligheder. Og Schefold fra Reichsernährungsministerium kunne bekræfte, at man ikke burde forcere noget; det ville være forbundet med store vanskeligheder, og hollænderne var et eksempel på en for tidlig »overførsel«. Juncker gør i sin beretning eksplicit opmærksom på, at dette var centraladministrationens holdning. Under forhandlingerne i Ostministerium havde Malletke og Rosenberg nemlig givet udtryk for det modsatte: Det var nødvendigt med en *hurtig* indsats.

Juncker selv anbefalede, at man til foråret sendte mindst 10 »pionertyper« med god uddannelse til østområdet. Han kunne også have valgt at følge Schefolds, Walters og dermed Auswärtiges Amts linie -hvilket ville have været helt legitimt. Men i stedet søgte man altså de hurtige resultater gennem Ostministerium. Det lykkedes Juncker, trods Schefolds modstand, at få en aftale i stand, hvorved oliefabrikken i Libau blev givet

⁸⁴ Ikke først den 17.juli, som Sjøqvist skriver (B.2, s.166).

⁸⁵ Gunnar Larsens dagbog 6/3 1942, RA; Memorandum af 6/3 1942, Ø.U. A-6, RA.

⁸⁶ Junckers rejseberetning 17/3 1942, Ø.U. A-7, RA.

tilbage til Aarhus Oliefabrik, foreløbigt i Treuhand (mere kunne man ikke foretage sig, da der forelå et direktiv fra Göring om, at der ingen afgørelser måtte træffes om ejendomsforhold før krigen var afsluttet).⁸⁷

Ostministerium besluttede sig nu for at forfølge sagen seriøst, idet man dog ville tage hensyn til indbyggernes nationalfølelse (sic). Man ville være nødt til at give hollændere, nordmænd og danskere samme løn- og arbejdsforhold som tyskere, og særhensyn m.h.t. ejendomsforhold, såsom forkøbsret, kunne kun gives til industrielle virksomheder.⁸⁸ Landbruget kunne ikke røres: Landbrug og alt hvad der angik bosættelsespolitik var SS' domæne, og SS ville på dette tidspunkt kun acceptere 2-300 ikke-tyske emigranter i rigskommissariatene. Derudover havde SS ingen indvendinger. Koch, rigskommissæren for Ukraine, ville derimod overhovedet ingen udlændinge have på sit territorium.⁸⁹

Rejsen til »Ostland«

En måned senere, mellem den 18. april og den 2. maj, gennemførte Gunnar Larsen sin rejse til »Reichskommissariat Ostland«.⁹⁰ Hvor langt var man parat til at gå?

⁸⁷ Göring henholdt sig her til en ordre fra Hitler, og dette forblev generelt 4-årsplanens officielle holdning under forløbet.

⁸⁸ Den danske cementfabrik i Port Kunda var i forvejen udtrykkeligt blevet undtaget bestemmelsen om tysk forkøbsret. (Protokoll betr. Vergebung von Konzessionen als Vorläufer der Reprivatisierung, 17.-3. 1942, BA R6/443.).

⁸⁹ Niederschrift über die Besprechung am 20. März 1942 betreffend Wirtschaftsprobleme, insbesondere über Beteiligung des Auslandes am Wiederaufbau der besetzten Ostgebiete, 25.-3. 1942, BA R6/443 og Vermerk über die Besprechung bei Gruppenführer Berger (SS), 17.-3. 1942, BA R6/443.

⁹⁰ Af de tre kilder til rejsen er Gunnar Larsens dagbog den både længste og vigtigste. Den er refereret i detaljer hos Vello Helk 1985-87. Optegnelserne er sket samme dag eller morgenen efter begivenhederne og indeholder langt de fleste personlige vurderinger og refleksioner, men er samtidig yderst forsigtig med at kritisere de tyske myndigheder, hvilket skal ses i sammenhæng med dagbogens karakter af et delvist officielt dokument, hvis indhold tyskerne sandsynligvis ville få gengivet i en eller anden form. Dagbogen skulle nemlig fungere som dokumentation overfor regering og Nimandsudvalg. Det bekræftes af Alsing Andersens referat af mødet i Nimandsudvalget den 20. maj, da Gunnar Larsen aflagde beretning om rejsen overfor Nimandsudvalget. Dele af dagbogen er her gengivet ordret (Alsing Andersens arkiv, pk.3, ABA: Referat af mødet i Nimandsudvalget 20/5 1942). Junckers 23 sider lange rapport (Ø.U. A-7, RA) er mest af alt en kilde til hans egen oplevelse af situationen i de krigshærgede baltiske lande. Hvad angår de egentlige forhandlinger med de stedlige tyske myndigheder, er Juncker usædvanlig kortfattet. Ostministeriums Reisebericht findes kun som ubearbejdet manuskript og kan kun supplere de to andre på enkelte punkter (»Reisebericht betr.: Ostlandfahrt«, 1. maj 1942, BA R6/443). Den fokuserer så meget på, hvordan repræsentanterne for den tyske civilforvaltning forholder sig til ledelsen i Ostministerium, at rejsen nærmest giver indtryk af at have været en slags inspektionsrejse.

Det er givet, at man, især efter Gunnar Larsens initiativ overfor Rosenberg, næppe havde kunnet undslå sig: Havde man sagt A måtte man også sige B. Men det havde heller ikke været logisk at forsøge at undvige. Det havde simpelt hen ikke været i tråd med den aktivistiske kollaboration.

Den danske delegation bestod af Gunnar Larsen, Juncker, Schön fra gesandtskabet i Berlin, overingeniør Udsen fra F.L.Smidth samt sekretæren O. Lademann. Fra tysk side deltog (til Auswärtiges Amts store fortrydelse⁹¹) lederen af »Nordische Gesellschaft«s danske afdeling, Ritmeister E. Schäfer og desuden afdelingsleder i Ostministerium og Malletkes stedfortræder, Harder, pressemedarbejder i Ostministerium, Krausskopf, samt legationssekretær i Auswärtiges Amt, Kutscher. Desuden lykkedes det at smugle to af Junckers medarbejdere med uden visa. Deres destination var Aarhus Oliefabriks anlæg i Libau.

Man startede i Berlin, hvor man i Ostministerium, ikke overraskende, mødte særdeles stor velvilje. Fra tysk side var det meningen at give de germanske folk fortrinsret i østområderne; man havde således afvist en ungarsk delegation, idet man først og fremmest havde til hensigt at skabe en germansk overklasse på stedet.

Turen gik nu med tog til Østpreussen, og derfra med bil nordpå til Tallin og retur, og undervejs afviklede man en lang række møder med de lokale tyske myndigheder. I Riga forhandlede man med Lohse og hans nærmeste økonomiske medarbejdere, Fromm og Mathiessen. Hvad ingen af danskerne noterer er, at Juncker, under diskussionen om udsendelsen af dansk arbejdskraft, gjorde opmærksom på, at den politiske stemning i Danmark nok ikke tillod noget sådant, men at man let ville kunne omgå dette ved at dirigere arbejderne til hans egen oliefabrik i Libau, hvorfra Ostministerium så kunne disponere over dem. De danske ledere i Libau (de der var rejst med uden visa) blev udpeget til forbindelsesled for »uofficielle gensidige meddelelser«.⁹²

Som særligt positiv og imødekommende oplevede man generalkommissæren i Litauen, Renteln, og Estlands generalkommissær, Litzmann, – der dog af hensyn til esternes nationalfølelse ikke ville gå for hårdt frem. Et af rejsens højdepunkter var besøget på Port Kunda-værket på Estlands nordkyst øst for Tallin. Det nærmest selvforsynende fabrikssamfund havde 1200 ansatte, men på grund af materialemangel var kun savværket og værkstederne i drift.

Under møderne i Riga var det lykkedes at få formaliteterne angående Port Kunda-værket bragt i orden, men hvad angik de øvrige danske

⁹¹ Gunnar Larsens dagbog 18/4 1942, RA.

⁹² »Reisebericht betr.: Ostlandfahrt«, 1.maj 1942, BA R6/443, s.2-3 og 8.

forslag, var det kun en aftale om udsendelse af tørveingeniører, man fik i hus. Derudover var det mest konkrete resultat kun Lohses ord for, at »Nach dem Kriege muss eine korrekte Abfindung stattfinden, das ist klar, wir werden ja nicht den Bolschewismus weiterführen.«⁹³

Da Juncker, Gunnar Larsen, Malletke, Harder og Rosenberg mødtes i Berlin den 1. maj, gav rigsministeren udtryk for sin tilfredshed med rejsens resultater, og ved de afsluttende forhandlinger i Ostministerium dagen efter fik Gunnar Larsen lejlighed til at klage over generalkommis-sær Drechslers passivitet, ligesom man bl.a. forhandlede videre om udsendelsen af tørvespecialisterne. Endelig diskuterede man en lang række nye emner for samarbejdet i »Ostland«, bl.a. på områderne gips, generatortræ, garvestoffer, kadaverudnyttelse, kemisk industri, fiskeri, arkitekter, mejerispecialister, korn- og foderstof og tørvegravning.

Blandt danskerne, især hos Gunnar Larsen, kan man spore en fornemmelse af en vis tysk tilbageholdenhed med at give konkrete tilsagn. Men først og fremmest fremgår det tydeligt hos både Gunnar Larsen og Juncker, at det er de store interne tyske uoverensstemmelser, man har stiftet bekendtskab med undervejs, der vil udgøre de største forhindringer, fordi de virker lammende på forhandlingerne.

I Junckers rapport er passagerne om den tyske uenighed overstreget, ligesom enkelte andre vurderinger, man har skønnet uegnet til tysk læsning.⁹⁴ Her finder vi også en vurdering af udsigterne for den danske indsats i »Ostland«, hvor det ifølge Juncker er et problem, at man er kommet for tidligt igang, »fordi indsatsmulighederne fra dansk side er ret begrænsede, selvom de er større end de øjeblikkelige optagelsesmuligheder i de besatte østområder«. Vurderingen illustrerer klart Junckers opgave: Faktisk at organisere et dansk økonomisk fremstød i de baltiske lande. Juncker beskæftiger sig ikke med abstrakte politiske begreber som »goodwill«.

Junckers endelige konklusion er, at arbejdet fra dansk side nu er kommet op på et niveau, hvor det vil være umuligt at nå videre, med mindre arbejdet bliver lagt i mere officielle rammer. Han foreslår, at »Arbejdsudvalget« bliver lagt ind under udenrigsministeriet som et officielt udvalg.

Gunnar Larsen omtaler den »voldsomme tyske interesse«, der dog er

⁹³ Junckers beretning s.12, Ø.U. A-7, RA.

⁹⁴ Man fandt det bl.a. nødvendigt i Junckers beretning at bortcensurere passager af arten: »Gebietskommissaren i Schaulen var den eneste øjensynlige forbier, jeg mødte undervejs. Jeg antager, at han ret snart vil komme under behandling af en psykiatiker.«

større i Berlin end i de baltiske områder, samt at der vil være gode danske muligheder, *både* for en reel indsats *og* for derved at opnå goodwill. Ministeren noterer, at »Forventningerne [fra tysk side] er naturligvis nu sat op i et vist plan«, og da han på ministermødet den 6. maj afleverer sin redegørelse om rejsen til »Ostland«, fremsætter han Junckers forslag – som sit eget.⁹⁵

På tysk side var det væsentligste resultat af den danske delegations rejse, at kompetencestriden blev afgjort til Auswärtiges Amts fordel. Anledningen var udsendelsen af et pressekommuniké om rejsen. Heri bekendtgjorde Auswärtiges Amt, at forhandlingerne førtes over de respektive handelsaftaleudvalg.⁹⁶ Et forsøg fra Ostministeriums side på at udsende et særskilt referat af rejsen blev standset af Weizsäcker, der måtte belære sin kollega i Ostministerium, Meyer, om, at det ikke var berettiget til at udsende erklæringer angående forhandlinger med fremmede stater.⁹⁷ Rosenberg var således allerede hægtet af, da han mødtes med Hitler den 8. maj i »Wolfsschanze«, Østpreussen, og kunne fortælle Føreren om Gunnar Larsen og Junckers rejse og om fabrikkerne i Port Kunda og Libau, man snart forventede at tage i brug.⁹⁸

Det var ikke tomme løfter. En måned senere mødtes Gunnar Larsen, Udsen og Th. Hansen for at aftale enkelthederne i forbindelse med afsendelsen af de nye maskiner til Port Kunda. Da der var tale om eksport, og der ikke kunne stilles valuta til rådighed over clearing-kontoen, forsøgte man senere at lade betalingen ske i tyske mark over en F.L.Smidth-afdeling i Lübeck.⁹⁹

⁹⁵ Vi må altså revidere Sjøqvists vurdering: At udvalget blev gjort officielt »i et forsøg på dog at gøre en gestus over for de utålmodige tyskere«, fordi rejsen kun havde ført til »stigende tysk irritation over danskernes nølen samt til nye beretninger og planer, der heller ikke førte til noget« (b.2, s.166). Der findes ingen tyske klager mellem 2. og 6.maj, og Junckers forslag falder på delegationens hjemkomstdag og altså inden nogen nye »beretninger og planer« kom på bordet. Det forholdt sig helt anderledes: Junckers forslag, som Gunnar Larsen tilsluttede sig, var, hvad enten det skyldtes tyske forventninger eller danske hensigter, orienteret mod resultater.

⁹⁶ Gunnar Larsens dagbog 1/5 og 9/5 1942, RA; Telegram Renthe-Fink til Wiehl 12/5 1942, nr.114, PA/AA, Büro Staatssekretär, Dänemark 2 (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.599, s.1145); Völkischer Beobachter 13/5 1942, gengivet i PA/AA, Büro Staatssekretär, Dänemark 2 og P.K. b.XIII, dok.599, s.1145-46.

⁹⁷ Notits Weizsäcker 13/5 1942, St.S.nr.323, PA/AA, Büro Staatssekretär, Dänemark 2 (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.600, s.1147).

⁹⁸ Aktennotiz 2/5 1942, Ostministerium, Ø.U. A-6; Vermerk über eine Unterredung Alfred Rosenbergs mit Adolf Hitler im Führerhauptquartier am 8.Mai 1942 betr. Fragen der Ostpolitik, Ursachen und Folgen b.XVIII, Berlin (u.å.), dok. 3291a (s.559-60).

⁹⁹ Gunnar Larsens dagbog 9/6 og 20/7 1942, RA.

Østrumudvalget nedsættes officielt

På ministermødet den 6. maj viser det sig, at Gunnar Larsen ikke har sit politiske bagland i orden.¹⁰⁰ Man kan ikke godkende aftalerne om udsendelse af specialister og maskiner, og da det kommer til forslaget om at gøre udvalget officielt, møder han massiv modstand. Kun Scavenius mener, at Danmark her har fået en chance, det gælder om at udnytte. Gunnar Larsen har åbenbart undervurderet sagens indenrigs- og partipolitiske aspekter. Alene oplysningen om eksistensen af arbejdsudvalget kommer tilsyneladende helt bag på ministrene.¹⁰¹

For Gunnar Larsen er sagen sat på spidsen. To dage forinden var han på et regeringsmøde blevet kritiseret for sit efter nogles vurdering lidt for tætte forhold til Tyskland,¹⁰² og forhandlingerne om »Østrummet« synes nu at være blevet en mærkesag for ham. Gunnar Larsen sætter sin ministerpost ind på at få ratificeret aftalerne med tyskerne og få anerkendt arbejdsudvalget som officielt. Hvis forslaget falder, er han parat til at gå. Det er en beslutning, han gentager ved en middag med Scavenius, Sthyr, Wassard og Svenningsen aftenen efter, idet han understreger, at han må have Juncker som formand for et officielt udvalg (ministrenes skepsis har utvivlsomt også været rettet mod Junckers person), »ellers er vor stilling i Baltikum ødelagt«.¹⁰³ Tysklandseksperterne er enige om, at sagen må fremmes af udenrigspolitiske grunde.

Under en middag den 11. maj blev Gunnar Larsen, Scavenius, Sthyr, Juncker og N.E. Wilhelmsen enige om, trods modstanden i regeringen, at fortsætte deres bestræbelser.¹⁰⁴ Regeringen mødtes igen den 16. maj, og igen kunne trafikministeren konstatere en stærk modstand blandt kollegerne, der kritiserede hans egenhændige forhandlinger i Tyskland og opfordrede udenrigsministeren til ikke at tage nogen selvstændige initiativer overfor Schnurre, en mistillidstilkendegivelse, der fik Scavenius til at forlade mødet i vrede.¹⁰⁵ Imidlertid foreslog landbrugsminister Bording, at eventuelle forhandlinger blev ført mellem de danske og tyske

¹⁰⁰ Gunnar Larsens dagbog 6/5 1942, Munch b.1, s.320-21; det officielle mødereferat, P.K. b.IV, s.466.

¹⁰¹ »Ingen vidste noget om, hvem der havde nedsat udvalget« (Munch s.320). Hvis indtrykket virkelig har været, at det blot skulle »ordne forretning i Østersølandene« (ibid.), forklarer dette vel til dels ministrenes modstand.

¹⁰² P.Stavnstrups arkiv, »Ministermøder«, mødereferat 4/5 1942, RA.

¹⁰³ Gunnar Larsens dagbog 7/5 1942, RA.

¹⁰⁴ Gunnar Larsens dagbog 11/5 1942, RA.

¹⁰⁵ Gunnar Larsens dagbog 16/5 1942, RA; det officielle mødereferat, P.K. b.IV, s.467-68. Bataljen med Scavenius er beskrevet i saftige detaljer hos Gunnar Larsen samt i Munch b.1, s.324 og Halfdan Hendriksens erindringer, manus. A, s.151-52, RA.

handelsaftaleudvalg, og Buhl udtalte, at man med Auswärtiges Amts indblanding i sagen også fra dansk side måtte hæve den til udenrigspolitisk niveau.¹⁰⁶

Iøvrigt enedes man om at afvente forhandlingerne med Schnurre, der dagen før havde meldt sin ankomst. Auswärtiges Amt havde besluttet at fastholde initiativet i striden med Ostministerium om den danske østindsats. Dette var Gunnar Larsen mere end nogen anden klar over: »Hans [Schnurres] besøg er således kun et yderligere udslag af ressortstridighederne mellem det tyske udenrigsministerium og Østministeriet og måske i særdeleshed mellem von Ribbentrop og Rosenberg.»¹⁰⁷

At det faktisk lykkedes fortalerne for et officielt Østrumudvalg at overbevise skeptikerne i regeringen må ikke mindst tilskrives Schnurres tilstedeværelse i København de følgende dage.

Schnurre lagde under forhandlingerne ikke skjul på Auswärtiges Amts store interesse for sagen.¹⁰⁸ Efter en orienterende samtale med Renthe-Fink og Scavenius den 18. maj, en frokost på Christiansborg den 19. med en lang række officielle personer, deriblandt Buhl, og en samtale med Juncker senere samme dag, blev det klart, at den tyske udsending ville have handelsaftaleudvalgene til at forhandle om spørgsmålet. Juncker og Gunnar Larsen var tydeligt nervøse for, at sagen derved skulle blive bragt op på et for højt niveau. Hvis dét skete, ville det være umuligt at opnå regeringens støtte. De besluttede nu at prøve at finde en løsningsmodel, hvor man i stedet lod Østrumudvalget bestå, men underordnet handelsaftaleudvalget.

Schnurre afsluttede sine forhandlinger den 20. maj i udenrigsministeriet. Da Gunnar Larsen senere på dagen var i Nimandsudvalget for at redegøre for sin Baltikumrejse, var der ingen protester mod et officielt Østrumudvalg under handelsaftaleudvalget.¹⁰⁹ Hovedindvendingen gik på, at Baltikum jo faktisk ikke var tysk, og at man burde forhandle med esterne i stedet. At det måtte være statsretstridigt, hvad man foretog sig. Gunnar Larsens halve svar: »Man betragter tyskerne med velvilje fremfor

¹⁰⁶ Buhls motiv var vel i første række at holde sammen på regeringen. I hvert fald har han ikke fundet det værd at ofre Gunnar Larsen på et indenrigspolitisk så ubetydeligt spørgsmål som Østrumudvalget. At lade ham gå havde ikke mindst været en uheldig gestus overfor besættelsesmagten fra en nyudnævnt statsminister, der gjorde alt hvad han kunne for at give indtryk af at ville fortsætte Stauningregeringens politik.

¹⁰⁷ Gunnar Larsens dagbog 19/5 1942, RA.

¹⁰⁸ Til forhandlingerne med Schnurre: Telegram Schnurre/Renthe-Fink til AA 20/5 1942, RA, Büro Staatssekretär I, Akten betr. Dänemark 1941-42 (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.601, s.1148-49) og Gunnar Larsens dagbog 19/5 og 20/5 1942, RA.

¹⁰⁹ Gunnar Larsens dagbog 20/5 1942; Munch b.I, s.323; Alsing Andersens arkiv, pk.3: Referat af mødet 20/5 1942, ABA; Oluf Pedersens mødereferat, P.K. b.IV, s.678.

russerne.« Spørgsmål: »Var de lokale med?« Gunnar Larsens usandfærdige svar: »Ja«. Iøvrigt var den danske interesse minimal – det var tyskerne, der var de interesserede. Partilederne i Nimandsudvalget havde ikke flere indvendinger.

På ministermødet den 22. maj gødede Scavenius jorden med forslaget om at gøre arbejdsudvalget til et underudvalg under handelsaftaleudvalget, og den 1. juni skar Buhl igennem de sidste protester, hvorefter man kunne føre til protokols, at Østrumudvalget nedsattes officielt.¹¹⁰ Blot måtte Scavenius overvinde modstanden mod Sthyr's forbliven i udvalget – Sthyr havde et ry som tyskervenlig – med argumentet om, at Sthyr var manden, der skulle holde udenrigsministeriet underrettet om udvalgets aktiviteter.¹¹¹ Schnurre og Renthe-Fink havde allerede den 20. maj indberettet til Auswärtiges Amt, at man var nået til enighed med danskerne om kompetenceforholdene.¹¹²

Begivenhederne i maj måned havde givet to – modstridende – resultater. På den ene side fik »Arbejdsudvalget« en ny ramme, der betød, at dets arbejde blev hævet til udenrigsministerielt niveau – det skiftede snart efter navn til »Udenrigsministeriets Østrumsudvalg« – og at dets forhandlingsposition i teorien blev væsentligt styrket. På den anden side havde udvalget pludselig ikke ret meget at bruge sit nye mandat til. For med Auswärtiges Amts initiativer, først kommunikéstreden og siden Schnurres forhandlinger i København, havde Ribbentrops organ markeret sit territorium ved effektivt at kile sig ind mellem udvalget og Ostministerium, og sagen var dermed reelt taget ud af hænderne på Rosenberg.

Det sidste betød begyndelsen til enden på sagen om Danmarks deltagelse i genopbygningen af de erobrede østområder. For ganske vist beholdt Ostministerium forhandlingskompetencen hvad angik implementeringen af udenlandske foretagender i østområderne. Det kunne Auswärtiges Amt ikke anfægte. Men det tyske udenrigsministerium skulle nu til at agere mellemlid og var dermed i stand til at kontrollere

¹¹⁰ Det er m.a.o. ikke rigtigt, at det først den 9. september lykkedes Gunnar Larsen »da det endnu en gang så ud til at Sovjet var på nederlagets rand, at få udvalget gjort officielt« (Sjøqvist b.2, s.166). Regeringen traf sin beslutning på baggrund af Ostland-rejsen og Schnurres besøg i København, og på et tidspunkt, da situationen på østfronten iøvrigt var helt uafklaret: de tyske divisioner havde ganske vist generobret Krim med indtagelsen af Kertsch den 15.maj, men havde siden den 12.maj været hårdt trængt af den sovjetiske forårsoffensiv ved Kharkov, som først blev erobret den 28. (Gruchmann s.196-97).

¹¹¹ Munch b.1, s.324; det officielle mødereferat P.K. b.IV, s.468; Halfdan Hendriksens erindringer, manus A, s.152-55, RA; Gunnar Larsens dagbog 1/6 1942, RA.

¹¹² Telegram Schnurre/Renthe-Fink til AA 20/5 1942, RA, Büro Staatssekretär I, Akten betr. Dänemark 1941-42 (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.601, s.1148-49).

omfanget af samarbejdet mellem Østrumudvalget og Ostministerium. Det kunne sidstnævnte ikke acceptere. Og sendte derfor ingen repræsentant til forhandlingerne med Auswärtiges Amts handelspolitiske afdeling, da det indkaldte til drøftelser om oprettelsen af et tværministerielt »Aufbau-Ausschuss Osten«. Schnurre kunne den 22. maj således meddele Ribbentrop, at samtalerne i København ganske vist var forløbet som ønsket, men at planerne om dette særlige samarbejdsudvalg indtil videre var taget af dagsordenen, og at man ikke skulle regne med noget glat forløb af disse forhandlinger, da både Ostministerium og 4-årsplanen kunne ventes at rejse indsigelse.¹¹³ 4-årsplanorganisationen forbeholdt sig retten til al økonomisk planlægning i østområderne, og Schnurre skulle vise sig at få ret. En måned senere tog 4-årsplanen stilling til sagen og anbefalede, at det blev Ostministerium, der kom til at lede et sådant udvalg (der nu går under navnet »Ostwirtschaftsausschuss«).¹¹⁴

Situationen var nu fuldstændig fastlåst. Hverken Auswärtiges Amt eller Ostministerium havde tilstrækkelige beføjelser til at gennemføre deres planer. Sidstnævnte havde erkendt sit nederlag og levede helt op til sin strategi om i givet fald at sabotere foretagendet. Og for Auswärtiges Amts vedkommende kan man ikke sige, at det i nævneværdig grad havde været i Ribbentrops interesse yderligere at befordre nogen udbygning af samarbejdet mellem den danske regering og ministeriet for de besatte østområder, henholdsvis »Reichskommissariat Ostland«. Danmark var Ribbentrops gebet, til og med en af hans sidste bastioner, og det var rigsudenrigsministeren ikke til sinds at dele ud af.

Sagens sammenhæng må langsomt være gået op for Gunnar Larsen og de øvrige Tysklandseksperter. Efterhånden har man mærket fraværet af den iver, Ostministerium havde været så rig på. I hvert fald holder regeringen, inklusive Gunnar Larsen og Scavenius, op med at interessere sig for Østrumspørgsmålet, og fra Tysklandseksperternes side – men ikke fra Østrumudvalgets – trækkes sagen fra nu af i langdrag. Da Scavenius, Gunnar Larsen, Sthyr og Wassard mødes den 1. juli for at diskutere, hvad der videre skal ske med Østrumudvalget, beder man trafikministeren om overfor Juncker at nedtone forventningerne til udvalget.¹¹⁵ Og vi ser Wassard i udenrigsministeriet den 7. juli foretage »[sin] traditionelle udlægning af alt det, tyskerne gerne ville have lavet

¹¹³ Fjernskrivermeddelelse Schnurre til Ribbentrop 22/5 1942, P.K. b.XIII, dok.602, s.1149-50.

¹¹⁴ Schnellbrief betr. Beteiligung der europäischen Auslands an dem wirtschaftlichen Aufbau der besetzten Ostgebiete, dr.Gramsch, V[ierjahres]P[lan], 22/6 1942, BA R6/23.

¹¹⁵ Gunnar Larsens dagbog 1/7 1942, RA.

ude i Baltikum, og om det besvær, man fra dansk side havde med at holde igen«. ¹¹⁶

I dette lys må vi betragte den første fase af det officielle Østrumudvalgs arbejde – der også skulle blive den sidste.

De sidste anstrengelser

Kun under protest accepterede Juncker at fortsætte som formand for et udvalg, der skulle »bistå det danske regeringsudvalg [dvs. handelsaftaleudvalget] efter dets nærmere anvisninger i spørgsmålet vedrørende dansk indsats i østområderne«. ¹¹⁷ På samme måde blev det handelsaftaleudvalgene, der tog sig af det uafklarede betalingsspørgsmål. I Ostministerium var man gået ud fra, at danskerne, da der jo var tale om »indsats«, »investeringer«, »bidrag til genopbygningen« osv., selv ville betale. På den anden side havde de danske forhandlere konsekvent undgået at tage stilling til spørgsmålet, under henvisning til, at det måtte klares fra sag til sag (som man f.eks. havde gjort det i forbindelse med Port Kunda og Libau). Og man havde ikke på noget tidspunkt brudt med det overordnede princip fra december 1941: At finansieringen var et privat spørgsmål, der ikke vedkom den dansk-tyske clearingordning.

I Auswärtiges Amt, der jo nu sad med forhandlingskompetencen på tysk side, var man helt enig i denne betragtning. Chefforhandleren, dr. Walter, havde en anden og vigtigere opgave, nemlig at sikre forsyningerne af danske landbrugsvarer til det tyske samfund, og han var næppe villig til at belaste clearingkontoen med betalinger for danske leverancer til de besatte østområder. På dr. Walters forslag besluttede man på et møde i det danske handelsaftaleudvalg den 2. juli at kopiere den aftale, tyskerne havde indgået med svenskerne (!) i maj, og som fastslog, at vareudveksling mellem østområderne og Sverige ikke kunne modregnes over clearingkontoen, men måtte ske som kompensationsforretninger (dvs. varer mod varer). ¹¹⁸ Som Wassard senere formulerede det: Østrumudvalget udtrykte den danske vilje til samarbejde, ikke til finansiering. ¹¹⁹ Derved undgik man ganske vist de foræring til tyskerne, som en anvendelse af clearingkontoen reelt ville have betydet, men da man i alle tyske instanser samtidig vægrede sig ved at stille midler til rådighed som betaling for danske ydelser, var man i realiteten nu helt afskåret fra noget seriøst dansk engagement i de besatte østområder.

¹¹⁶ Mødereferat i Ø.U. A-4, RA.

¹¹⁷ Udenrigsministeriets referat s.559; Gunnar Larsens dagbog 5/6 og 8/6 1942, RA.

¹¹⁸ Udenrigsministeriets referat s.560.

¹¹⁹ Mødereferat Ø.U. 8/9 1942, Ø.U. A-1, RA.

Først den 9. september kan Østrumudvalget konstatere, at udvalgets sammensætning er godkendt, ligesom man kan klare de sidste praktiske problemer.¹²⁰ Det er et udvalg, der ved sin nedsættelse står uden nævneværdige beføjelser. Man er afhængig af handelsaftaleudvalgets gode vilje, en betalingsoverenskomst, der på forhånd udhuler udvalgets muligheder, samt en regering, der kun har accepteret Østrumudvalget for at holde sammen indadtil. Men vi skal hen på den anden side af årsskiftet, før udvalget har erkendt, at dets muligheder er udtømt.

Da Juncker og N.E. Wilhelmsen var hos Schnurre i Berlin den 14. september, klagede de over de mange sager i »Ostland«, der var strandet på grund af lokal modvilje.¹²¹ De nye maskiner var blevet installeret i fabrikken i Port Kunda, men kun den ene af de to ovne var i drift, og på oliefabrikken i Libau var produktionen helt indstillet. Begge steder skyldtes det, at store dele af personalet var blevet indkaldt til militære arbejder. De tydeligt skuffede danske forhandlere foreslog nu, at man omlagde den danske indsats til Ukraine. I det mindste måtte man kunne få en aftale om enkelte vareudvekslinger og udsendelse af forpagtere og mejerispecialister, samt måske arrangere en rejse dertil for repræsentanter for Østrumudvalget.

Juncker og Wilhelmsen vendte hjem med uforrettet sag. Da de mødtes med den evigt skeptiske Wassard den 18. september »udviklede [han] sin klassiske tankegang og mistillid til de tyske løfter. (...) Det var langt bedre, hvis det var private folk, der selv ville investere værdier i opgaverne i Ostland.«¹²² Og den 7. oktober besluttede man sig da for at danne et privat selskab.¹²³ Medens Juncker i november foretog endnu en resultatløs rejse til Berlin, og man i Østrumudvalget kunne konstatere, at Auswärtiges Amt på grund af striden med Ostministerium stadig ikke havde behandlet forespørgslerne fra det sidste halve år, kunne det

¹²⁰ Udenrigsministeriets referat s.560; mødereferat Ø.U. 9/9 1942, Ø.U. A-1. Det stemmer ikke, at det tyske gesandtskab først fik meddelelse om udvalgets officielle stilling i november (Sjøqvist b.2, s.166). Juncker var umiddelbart efter konstitueringen den 9. september rejst til Berlin, hvor han informerede dr.Walter den 12. og Grundherr den 15. Gesandtskabet fik officiel besked den 24. september (udenrigsministeriets referat s.560). Offentligheden blev ikke først informeret i januar 1943 (Sjøqvist s.s.); det skete allerede den 3. og 5. november i forskellige dagblade, efter at Scavenius forlængst havde nævnt Østrumudvalget under et pressemøde. (Gunnar Larsens dagbog 14/9 1942).

¹²¹ Telegram Renthe-Fink til AA 11/9 1942, RA, Büro Staatssekretär I, Akten betr. Dänemark 1942-43 (aftrykt i P.K. b.XIII, dok.606, s.1152-53); Memoranda af 10/9 1942, gamle sager/nye sager og »oversigt af 11. september 1942«, begge Ø.U. A-6; Oversigt 18/9 1942, Ø.U. A-7.

¹²² Mødereferat 18/9 1942, Ø.U. A-4.

¹²³ Retningslinier for udenrigsministeriets Østrumsudvalg 7/10 1942, Ø.U. A-1; mødereferat 7/10 1942, Ø.U. A-4.

derimod oplyses, at »Transdania A/S«, oprettet til formålet med Hempel som bestyrelsesformand, nu lå i forhandlinger med forretningsmanden Curt Geerz og hans selskab »Ostland GmbH«, dannet på rigskommissær Lohses ordre.¹²⁴

Man aftalte nu med det danske handelsaftaleudvalg at organisere et møde med erhvervsorganisationerne for at vinde deres støtte til det private selskab, hvis opgave det ifølge Wassard skulle være at »gennemtrawle østområderne for råvarer«¹²⁵ – en fortolkning, der nok er kendetegnende for handelsaftaleudvalgets holdning, men som unægtelig afviger noget fra den oprindelige tyske ide om »de germanske landes medvirken ved genopbygningen af de besatte østområder«... Mødet med erhvervsorganisationerne endte lidet flatterende med Grosserersocietetets tilkendegivelse af, at man efter mødet betragtede mulighederne for samhandel med »Ostland« som minimale.¹²⁶ Det resulterede dog i 31 individuelle henvendelser fra interesserede firmaer det følgende par måneder.¹²⁷

Den 15. januar 1943 blev Østrumudvalgets faktiske forhandlinger med Geerz desavoueret af det tyske handelsaftaleudvalg, og med Waswards overtagelse af forhandlingerne afsluttedes disse kort og kontant.¹²⁸ I Østrumudvalget var man nu klar over, at tiden var løbet ud. På et udvalgsmøde den 18. januar mente Højgaard, at det var »uopportunt« at lade alt for mange få kendskab til Østrumudvalgets arbejde, »da situationen jo i dag var en anden end for et halvt år siden. Dette var der enighed om.«¹²⁹ Den 6. tyske armé var indesluttet i Stalingrad, men dødsstødet havde Østrumudvalget for så vidt allerede fået. Den 28. december 1942 havde man langt om længe modtaget en »Stellungnahme« fra Malletkes afdeling i Ostministerium.¹³⁰ Heri gjorde man det klart, at en dansk medvirken ved genopbygningen af de besatte østområder *absolut* ikke var ønsket nu. Indholdet er afvisende overfor næsten alle de danske forslag – f.eks. ideen om at sende N.E. Wilhelmsen til Riga – og formen udsøgt kølig. Østrumudvalget var fortørnet over tonen i notitsen og længe om at

¹²⁴ Aktennotiz, Auswärtiges Amt 26/11 1942, Ø.U. A-6; følgeskrivelse 27/11 1942, Ø.U. A-2; Mødereferat, Ø.U. 10/12 1942, Ø.U. A-3. Geerz' fuldmagt og introduktionskrivelser i Ø.U. C.2.1.

¹²⁵ Mødereferat Ø.U. 10/12 1942, Ø.U. A-3; mødereferat U.M. 10/12 1942, Ø.U. A-4; følgeskrivelse 9/11 1942, Ø.U. A-2.

¹²⁶ Grosserersocietetets Komité til udenrigsministeriet 17/3 1943, Ø.U. C.1.b.

¹²⁷ Sagsmapper i Ø.U. C.2.1. – C.3.

¹²⁸ Mødereferat udenrigsministeriet 15/1 1943; do. 18/1 1943 og 23/1 1943, alle Ø.U. A-4.

¹²⁹ Mødereferater, Ø.U. og udenrigsministeriet 18/1 1943, Ø.U. A-3 og A-4.

¹³⁰ »Stellungnahme« af 14/12 1942, Ø.U. A-6.

acceptere det uundgåelige. Den 11. februar rejste Wassard og N.E. Wilhelmsen til Berlin, men fik ved ankomsten at vide, at tyskerne havde aflyst forhandlingerne. I Ostministerium skammede man sig over sagens gang. Problemet lå »bei uns«. ¹³¹

Denne selverkendelse var ikke til stor hjælp. Den 5. april 1943 kunne man endelig afsende svaret på »Stellungnahme«. Den tyske holdning toges til efterretning. ¹³² Østrumudvalget var reduceret til et ekspeditionskontor (bl.a. indgik der stadig ansøgninger fra folk, der ønskede at udvandre til østområderne), og efter at det politiske grundlag forsvandt med regeringens fratræden den 29. august 1943, meddelte Juncker udenrigsministeriet, at udvalget ville blive opløst. Den 1. oktober rømmede man kontoret i Østergade og N.E. Wilhelmsen blev afskediget. Ansvarsområdet blev derefter overført til kontorchef Mirner i udenrigsministeriet. ¹³³

Senere på året fulgte et mindre efterspil, idet Ostministerium erklærede sig villigt til at acceptere et samarbejde på Auswärtiges Amts betingelser for at få forhandlingerne med Danmark igang igen. Denne gang var det Best, der blokerede, fordi udnyttelsen af de danske ressourcer i den tyske krigsøkonomi havde førsteprioritet. Wiehl tilsluttede sig Bests betragtninger, ¹³⁴ og herefter optræder »Østrummet« ikke længere i de tyske akter vedrørende Danmark. I efteråret 1943 begyndte sammenbruddet på den tyske østfront.

De konkrete, økonomiske resultater af Østrumudvalgets arbejde var sparsomme. Geerz ses kun at have gennemført to kompensationsforretninger med danske firmaer. ¹³⁵ Derudover formidlede Østrumudvalget et rationaliseringsarbejde for en fabrik i Riga, udført af firmaet Mogens Jacobsen & Co. i sommeren 1942. Og F.L.Smidth udsendte på samme tidspunkt tre ingeniører til »Ostland« for at undersøge lokale tørveforekomster efter aftale med Lohse og Estlands generalkommisær, Litzmann. ¹³⁶ Cementfabrikken i Port Kunda og oliefabrikken i Libau kom begge kortvarigt tilbage til deres tidligere danske ejere i Treuhand. Port Kunda-værket afsatte stort set hele sin produktionen til

¹³¹ N.E.Wilhelmsens rejseberetning Ø.U. A-7.

¹³² Svar på »Stellungnahme« af 5/4 1943, Ø.U. A-6.

¹³³ Skrivelse til udenrigsministeriet 31/8 1943, Ø.U. A-1; Udenrigsministeriets referat s.560; Skrivelse Steengracht til Meyer 18/12 1943, P.K. b.XIII, dok.608, s.1155-56 og korrespondance Mirner – NOVO Terapeutisk Laboratorium 8/10 og 13/10 1943, Ø.U. H-1.

¹³⁴ Notits Wiehl 11/11 1943, P.K. b.XIII, dok.607, s.1154; Steengracht til Meyer 18/12 1943, P.K. b.XIII, dok.608, s.1155-56.

¹³⁵ Sagsmapper i Ø.U. C.1-C.3.

¹³⁶ Ø.U. C.1.B.II. og Ø.U. B.34.A.

Organisation Todt, der stod for anlæg af veje, flyvepladser og stillingsbyggeri til hæren i operationsområderne.¹³⁷ Fabrikken blev overtaget af de tyske myndigheder i februar 1944. Da havde mere end 200 jøder og sigøjnere siden 10. oktober 1943 været interneret i en kz-lejr i fabrikkens umiddelbare nærhed. Her blev de udnyttet som tvangsarbejdere i fabrikkens kalkbrud.¹³⁸ Narwa og Tallin blev erobret af Den røde Hær hhv. den 15. og 21. september 1944. I dette tidsrum er fabrikken i Port Kunda faldet i russernes hænder.

Sammenfatning

»Arbejdsudvalget til Fremme af dansk Initiativ i Øst- og Sydøsteuropa« var et dansk initiativ. Det blev nedsat i efteråret 1941 som følge af en beslutning taget i den aktivistisk indstillede del af den danske regering og administration. Tysklandseksperterne, med Scavenius og Gunnar Larsen i spidsen, søgte at tolke den tyske besættelsespolitik ud fra tyske præmisser – herved udmærkede de sig netop som eksperter. Initiativet til nedsættelsen af Arbejdsudvalget havde i dette forum formentlig ikke andet formål end at opnå velvilje i Berlin, at forbedre stemningen og det generelle forhandlingsklima mellem de danske og tyske myndigheder. Der var ikke tale om noget tysk pres. Man forsøgte så at sige at pejle sig ind på, hvad det var, Berlin ville have.

Fastholder vi kollaborationsbegrebet som dækkende den politiske og økonomiske elites samarbejde med de tyske myndigheder med henblik på fortsat at udøve magt, må initiativet betragtes som et aktivistisk nedslag i den politiske kollaboration.

Argumenterne om afledning og forhaling findes i rigt mål, såvel i forklaringerne afgivet til Den parlamentariske Kommission som i de senere fremstillinger. Forklaringerne til kommissionen blev afgivet af folk, der var under anklage for at have samarbejdet med en forbryderisk besættelsesmagt, og i sit forsvar for dem var Scavenius ikke bleg for at tale om »en afværgeforanstaltning, stående overfor måske vidtgående krav« og flere gange tale stik imod bedre vidende. Man beskyttede sine gamle arbejdsfæller. For Scavenius var det et princip; i sommeren 1942, da flere af hans ministerkolleger angreb Knud Sthyr for hans mangeartede samarbejde med besættelsesmagten, havde udenrigsministeren (endnu en

¹³⁷ Interview med civilingeniør Tage Danø 23/4 1993 og 2/6 1994. Danø var udsendt af F.L.Smidth til Port Kunda i foråret 1943.

¹³⁸ Interview med Tage Danø 23/4 1993 og 2/6 1994 samt Københavns Byret, 21.afd., sag nr.477/1946.

gang) truet med at gå af, og udtalt, at han forsvarede sine folk til det sidste.¹³⁹

Om udvalget opfyldte sit formål, skal man selvfølgelig være mere end varsom med at vurdere. Men en vis effekt havde initiativet faktisk, som vi kan se det af Hitlers reaktion december 1941.

Scavenius havde straks overladt ansvaret for udvalgets dannelse til Gunnar Larsen, der på sin side lagde opgaven i hænderne på gode venner i erhvervsliv og statsadministration: N.E. Wilhelmsen og Knud Sthyr.¹⁴⁰ Trafikministeren fortsatte det praktiske arbejde for den danske »østindsats« sideløbende med arbejdsudvalget, han udnyttede effektivt sine forbindelser til Todt og Rosenberg og gennemtrumfede udvalgets officielle nedsættelse under udenrigsministeriet i maj 1942. Udvalgsarbejdet var indtil da blevet holdt i det skjulte, imens det overfor Berlin blev brugt til at forfølge en særlig blanding af udenrigspolitik og privatøkonomiske interesser.¹⁴¹

Økonomisk kollaboration var midlet, man valgte til at opfylde det politiske formål. Man besatte derfor arbejdsudvalget med folk, der var privatøkonomisk involveret og som yderligere var politisk placeret et sted, hvor man ikke ville have anfægtelser i forhold til projektets anti-kommunistiske aspekt. Udvalgsformanden stod endda så langt til højre i det politiske spektrum, at hans person blev det største problem for regeringsforhandlingerne om Østrumudvalget i maj.

Udvalgsmedlemmernes baggrund for arbejdet var fundamentalt anderledes end Tysklandseksperternes. De ideer, man, med Knud Sthyr som undtagelse, luftede på det konstituerende møde den 11. december 1941, viser, at udvalget i deres opfattelse var et middel til, støttet af regeringen, at tilpasse et hjørne af den danske økonomi til den europæiske nyordning under tysk hegemoni. En tilpasning, der var rettet mod såvel krigstid som efterkrigstid. Randstaternes mulige kolonistatus som »Lebensraum« for et nazistisk Stortyskland bekymrede man sig ikke om. I forvejen producerede man jo for den tyske krigsførelse.¹⁴²

¹³⁹ Halfdan Hendriksens erindringer, manus.B, s.139, RA.

¹⁴⁰ Det er en misforståelse, at Gunnar Larsen selv skulle have været medlem af Østrumudvalget (Thomsen s.93; Jørgen Hæstrup m.fl. (red.): Besættelsen og Frihedskampen 1940-45. Hvem Hvad Hvor, 3.rev.udg. 1993, s.255).

¹⁴¹ Gunnar Larsen erkendte under afhøringerne i Den parlamentariske Kommission, at der nok »i sidste fase« var et sammenfald mellem, at han »rent cementmæssigt« gerne ville have fabrikken i Port Kunda igen, og at man gerne ville have et samarbejde igang med tyskerne. (Afhøringen af Gunnar Larsen 12/5 1948, P.K. b.XIII/1, sten.ref., s.464).

¹⁴² Forskningssituationen gør det vanskeligt at sammenligne Østrumudvalgets arbejde med det danske erhvervslivs kollaborationsberedskab generelt. Kombinationen af højre-radikalisme og forfølgelse af privatøkonomiske mål, knyttet direkte til forhåbningen om

Det kan ikke længere fastholdes, at Østrumudvalget fra starten styredes af en »konsekvent gennemført nølertaktik«. »Nølertaktik« var aldrig på udvalgets dagsorden. Her satte man tværtimod en proces igang, der havde ført til et seriøst dansk engagement i det tyske »Lebensraum«, hvis ikke det var blevet forhindret, dels af det nazistiske, polykratiske magtapparat, dels af det danske udenrigsministerium, repræsenteret ved Tysklandseksperterne, hvor nølertaktikken slog igennem fra sommeren 1942, efter at Auswärtiges Amt havde overtaget sagen og syltet den.

Hvor Østrumudvalget fra de danske Tysklandseksperters synspunkt var et mindre hjørne af tilpasningen i forhold til besættelsesmagten, blev den danske »østindsats« fra Berlin behandlet som en del af et større projekt: Beslutningen fra november 1941 om at mobilisere det europæiske erhvervsliv til den økonomiske udnyttelse af de besatte østområder til gavn for den tyske krigsøkonomi. Her har sammenfaldet med Hitlers egne ideer givetvis virket befordrende.¹⁴³

Det danske initiativ til en »østindsats« blev grebet med kyshånd af Rosenberg, men sagen blev hurtigt en kasterbold i den interne tyske magtkamp.¹⁴⁴ Kompetencekrig og institutionsegoisme sørgede herefter for at bremse forhandlingerne, når danskerne pressede på for at nå resultater. Ostministeriums alt-eller-intet-strategi fra februar 1942 viste sig, efter at Ribbentrops apparat havde udmanøvreret Rosenberg i maj, og ministeriets »Stellungnahme« satte i december 1942 punktum for samarbejdet.

I februar 1942 var det i Ostministerium et erklæret udgangspunkt, at Danmark skulle være et »skoleeksempel« på, hvordan proceduren skulle være i forbindelse med de europæiske landes »østindsats«. Ni måneder senere kunne man konstatere, at Danmark var blevet et mønstereksempel på, hvordan man *ikke* skulle gøre.¹⁴⁵

tysk sejr, gør udvalgsmedlemmerne til repræsentanter for det, Eichholtz kalder et ekstremt tilfælde af økonomisk og politisk kollaboration. Men grænserne var flydende. Når 30-40 firmaer gjorde som f.eks. »I.Krüger A/S«, der overfor Østrumudvalget tilbød leverancer af vandrensningsanlæg til østområderne, var det da stadig atypisk? Juridisk måtte det under alle omstændigheder falde ind under værnemagerloven, fordi der var udvist betydeligt initiativ (på den anden side forelå regeringens godkendelse vel formelt set?). Se Tamm s.471-93.

¹⁴³ Se Hitlers udtalelser til Mohr ovf. samt hans ideer august-oktober 1941 om skandinaviske bosættelser i Rusland, i Jochmann s.55, 63, 79 og 90.

¹⁴⁴ Den tyske historiker Fritz Petrick har ikke ret i, at det danske initiativ »kun tøvende« blev taget op i Ostministerium (Fritz Petrick: Das deutsche Okkupationsregime in Dänemark 1940 bis 1945, ZfG 39.Jg., nr.8, 1991, s.755-74 (s.763).

¹⁴⁵ Vorlage, Malletke, 4.-2. 1942, BA R6/443; Vermerk über Vorbesprechung vom 1.11.42 im Ostministerium, BA R6/443.

Det er den almindelige opfattelse, at den tyske politik overfor Danmark i forhold til besættelsespolitikken i andre lande i det store og hele kendetegnedes af enhed og rationalitet.¹⁴⁶ Historien om Østrumudvalget er et eksempel på, hvordan det modsatte også kunne gøre sig gældende.

SUMMARY

The Eastern Territory Committee

In the autumn of 1941 the Danish foreign minister, Erik Scavenius, and the minister of transportation, Gunnar Larsen, secretly established the so-called Eastern Territory Committee, a measure that embodied the activist character of the Danish government's collaboration with the German occupational authorities. This took place a month before an interministerial conference in Berlin, where – against the background of failed attempts to economically exploit the newly conquered Eastern Territory of the German Reich – it was decided to try to draw other European countries into the effort.

Like so many others at the time, the Danes who initiated this effort were convinced that Denmark had to accustom itself to the notion of a New European Order under German leadership. Their idea was to use the Eastern Territory Committee as a means of implementing economic cooperation – »Denmark's participation in the economic reconstruction of the occupied eastern territories« – thereby also creating good will in Berlin. Economic opportunism may have played some part in the motives for adjusting the Danish economy to the future German *Grossraumwirtschaft*; this was in any case true of the businessmen who joined the committee. Originally semiprivate, the committee included a senior official from the Ministry of Foreign Affairs and representatives from various branches of the business community, all of these with economic interests in the occupied eastern countries and all of them with staunch conservative views. The chairman, moreover, was a member of the DNSAP, the Danish Nazi party.

It has generally been argued that the committee never seriously contemplated actual projects and that it was dilatory from the start. The present analysis rejects this view and attributes it to the uncritical acceptance of the explanations given by the politicians who were responsible at the time. The study shows, on the contrary, that the committee – with the energetic backing of the minister of transportation, Gunnar Larsen, whose private economic interests were also involved – did seriously endeavour to reestablish Danish business operations, especially in the Baltic countries, and that it continued its efforts long after the originators of the scheme had abandoned it.

¹⁴⁶ Således f.eks. Henning Poulsen: *Die Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark*, i Robert Bohn, *anf.arb.* s.369-80 (372).

Because of its actively collaborative character, the Eastern Territory Committee was kept secret from the other members of the government during the first half year of its existence. By the same token it avoided negotiating through normal channels with the German Foreign Office and instead worked closely with the ministry in charge of the occupied eastern countries, an arrangement that was backed by the German armaments minister, Fritz Todt, who in turn was a personal acquaintance of Gunnar Larsen. Alfred Rosenberg, who was minister for the Eastern Territory, was an example *par excellence* of that peculiar Nazi fascination with the »Nordic common destiny«, and he saw in the Danish connection the potential both for strengthening his position in forming occupation policy in the Eastern Territory and for snatching a piece of occupational jurisdiction in Denmark at the expense of the Foreign Office.

As it turned out, the Eastern Territory Committee found its way to the agenda of the Foreign Office just the same, though only long enough to spoil the attempt to invade its jurisdiction in Denmark. It gained control of the process as the result of a quarrel with Rosenberg's ministry in connection with Gunnar Larsen's visit to the Baltic Countries in April 1942 and then, the following month, the committee's official establishment under the Danish Ministry of Foreign Affairs. Once the Foreign Office had things in hand, it lost interest in the project.

On the one hand, the committee's new German negotiating partner had more important war concerns to think about than promoting the expansion of Danish business interests in the eastern countries; on the other hand, the Danish government had only reluctantly acquiesced in giving the committee official status. Consequently, its originators in the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Transportation had to abandon the committee to its own devices, leaving it lame and isolated. It spent the rest of 1942 attempting to reestablish communication with Rosenberg's ministry, but the latter, having recognized defeat, turned to sabotaging the whole enterprise, fully in accord with a decision made the previous February that it would not accept any interference from the Foreign Office. In December 1942 it definitively broke off cooperation with the committee. It was now clear to the committee that its chances were exhausted, although it was not dissolved until the general breakdown of collaboration policy in August 1943.

The meagre accomplishments of the Danish »eastern endeavours« included the reconstruction of two previously owned Danish enterprises (a cement factory and a vegetable oil plant) and a few compensatory agreements.

The history of the Eastern Territory Committee illustrates how far the activist elements in the Danish government and the state bureaucracy were willing to carry collaboration with the occupation power. But in no lesser degree, it is also the story of the Nazi bureaucracy's inability to define and coordinate a clear and consistent policy for its occupational objectives and means.

Translated by Michael Wolfe.